

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Ingvild Boudica Schmedling

«Hindir vitruztu menn»

Biskop Arne Torlakssons reformkirkelige nettverk

Masteroppgave i lektorutdanningen i historie

Veileder: Randi Bjørshol Wærdahl

Trondheim, november 2016

AM 350 fol. © Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík

Ingvild Boudica Schmedling

«Hinir vitruztu menn»

Biskop Arne Torlakssons reformkirkelige nettverk

Masteroppgave i Lektorutdanningen i historie
Veileder: Randi Bjørshol Wærdahl
Trondheim, november 2016

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

FORORD

Etter tre hektiske høstmånader er jeg nå i mål med masteroppgaven min i historie. Jeg er dypt takknemlig for muligheten jeg har fått til å fordype meg i det givende arbeidet som det er å utforske den islandske sagalitteraturen som historisk kilde. Ikke bare har undersøkelsene hatt stor verdi for meg på et personlig og et historiefaglig grunnlag, men det har også gitt meg verdifulle kunnskaper som jeg kan dra nytte av i undervisning i både norsk og historie. Når jeg nå avslutter mine undersøkelser, er det med stor ydmykhet og med et ønske om at studien, på tross av at den har vært begrenset til knappe tre måneder, kan bidra til forståelsen av universalkirkas stilling i den norrøne verden.

Mange skal ha takk for sine bidrag til at denne masteroppgaven har tatt form. Først og fremst retter jeg en stor takk til min veileder Randi Bjørshol Wærdahl. Dine svært grundige tilbakemeldinger er blitt satt stor pris på, og du har også bidratt med oppmuntrende ord helt fra oppgaven var i sin spedeste start.

Jeg vil også takke Institutt for historie og klassiske fag for støtte til å delta på Isegranseminaret våren 2016, som jeg fant svært inspirerende. En takk skal også rettes til de mange inspirerende foreleserne gjennom mine fire år ved NTNUs Lektorprogrammet for historie; deres bidrag for studiemiljøet er stort. Takk til Reidun Müller for å åpne et barnesinn for den norrøne litteraturen, og for å følge opp med konfirmasjonsgaven *Snorres Kongesagaer*. Mamma skal også ha en stor takk for å brette opp ermene og gjøre et grundig korrekturarbeid.

Andreas: Du vet like godt som meg at uten deg hadde denne masteroppgaven aldri blitt en realitet. Ikke bare har du støttet og oppmuntret meg fram til jeg kom så langt at jeg kunne gå i gang med skrivningen, men du fortjener også en stor takk for å ha sørget for at jeg har vært den mest velernærte studenten på lesesalen, og kanskje til og med i historien. Tusen takk for alt du har tatt på dine skuldre, uten å i det hele tatt spørre.

Siðan en ekki síst fáíð þið Gunnsteinn, Eygló, Jakob, Sidri og Áslaug hjartans þakkir fyrir að fyrir tíu árum opna hemili ykkar sem hefur alltaf standað mig opið síðan.

Trondheim 15. november 2016

Fra den eldste bevarte overleveringen av biskop Arnes saga, AM 220 VI fol., trolig skrevet midt på 1300-tallet: *Oversatt til norsk av Magnús Stefánsson:*

«Þat sumar hinir vitruztu menn með samþykki herRa Jórundar byskups tóku þat raad at kiosa sira Aarna til utan ferdar at fara með þeim brefum er þat uaattuðu at menn aa Islanði beiddu virðuligan herRa Jon erki byskup er kosingi aatti at raaða at hann ueldi fyr nefndan Arna til byskups j Skaala holli.»

«Denne sommeren ble de viseste menn med herr biskop Jørunds samtykke enige om å velge sira Arne til å reise til Norge med de brevene som bevitnet at folk på Island anmodet den verdige herr erkebiskop Jon, som skulle avgjøre valget, om å velge den før nevnte Arne til biskop i Skálholt.»

Forkortelser

Asb – Árna saga biskups

DI – Diplomatarium Islandicum

ÍA – Islandske annaler indtil 1536

HSH – Hákon Hákonssons saga

HT – Historisk tidsskrift

KLNM – Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder

KLÞ – Kristina laga þátr

Lbs – Laurentius' saga biskups

Innholdsfortegnelse

Forord.....	ii
1 Introduksjon	1
1.1 Emnet	1
1.2 Forskningsstatus.....	2
1.3 Problemstilling og avgrensning	5
1.4 Kilder og metode.....	6
1.4.1 Hovedkilde: Biskop Arnes saga	6
1.4.2 Supplerende kilder: Diplommateriale, annaler, og supplerende samtidssagaer.....	8
2 Historisk bakgrunn	10
2.1 Kirkehistorisk bakgrunn.....	10
2.1.1 Reformbevegelsen vokser fram	10
2.1.2 Reformbevegelsen når periferien – Erkebispesetet i Nidaros	11
2.1.3 Valgretten ved bispevalg	12
2.2 Politisk utvikling i Norge og på Island	13
2.2.1 Jon Raudes kamp for kirkens frihet: Reformkravene 1268-1297.....	13
2.2.2 Island 1220-1300: Kongens skattland og kongens håndgangne menn.....	14
2.2.3 Det islandske egenkirkesystemet og stadamålene	15
3 Arnes geistlige nettverk på Island	18
3.1 «Arne var þá stundum j Þyckva bæ med Brande abote»– nettverket til abbed Brand	18
3.2 Abbed Runolv	21
3.2.1 “Herra biskop ritade til hins kiærasta vinar sins” – Biskopens kjæreste venn.....	21
3.2.2 “Engan mann jafnvel fallenn til þessa starfs” - Biskopens fortrolige.....	23
3.2.3 «Dyrndarfullt dæme hins mikla Augustinj» - Runolv som lærd augustiner... ..	24
3.3 Grim Holmsteinsson: Biskop Arnes forhold til stadaprestene.....	25
3.4 Þýkkvabær - Et lærd augustinsk sentrum på Island	27
3.5 Domkapittelfunksjonen.....	29

3.6	Bjørnen og reven – Bispesetenes ulike utgangspunkt.....	33
3.7	Sammenfatning	34
4	Biskop Arnes nettverk i Norge.....	37
4.1	Konge og erkebiskop	37
4.1.1	Kong Magnus Lagabøte.....	38
4.1.2	Erkebiskop Jon Raude	39
4.1.3	Biskop Arnes kristenrett – lokale impulser til reform?	40
4.1.4	Behandlingen av stadamålene i 1273	42
4.1.5	Provinsialkonsilet i 1279	43
4.1.6	Erkebiskop Jørund	44
4.2	Geistlig aktører i Norge: Islendinger og nordmenn	46
4.2.1	Tilknytning til erkebispetet: Sira Sigvat Lande.....	46
4.2.2	Reisefølget i Norge: Orm Dagsson, Jon Ormsson og Arne Helgesson	47
4.2.3	Loft Helgesson i eksil	48
4.2.4	Arnes tilknytning til Munkeliv kloster	50
4.3	Bjørgvins som kirkelige sentrum	50
4.4	Sammenfatning	53
5	Et geistlig nettverk: forutsetninger for reform	55
	Bibliografi	I

1 INTRODUKSJON

1.1 EMNET

Reformkirkebevegelsen krav om kirkens frihet, *libertas ecclesiae*, førte til store omveltninger for den vestlige kristenheten. Kravet skulle fra slutten av 1000-tallet føre til en grunnleggende endring av kirkas forhold til kongemakten, og førte med seg store konflikter mellom kongemakt og kirke. Etableringen av Nidaros erkebispesete i 1152/53 muliggjorde spredning av disse idealene til utkantområdene i nord, gjennom erkebiskopens myndighet over hele kirkeprovinsen. Selv om Islands bispeseter gradvis ble påvirket av reformbevegelsens idealer om frihet fra verdslig makt, hadde den islandske kirka på 1200-tallet beveget seg i utakt med det øvrige Europa, grunnet sitt egenkirkesystem. Arne Torlaksson, biskop av Skálholt fra 1269 til 1298, var kirkelederen som utfordret verdsliges kontroll over disse og til slutt førte kirkesystemet på Island gjennom en lignende utvikling som i det øvrige Europa. De lokale og regionale forutsetningene for hans reformarbeid er denne oppgavens tema.

Forskning på norsk og islandsk middelalder har fram til nyere tid hatt et nasjonalt fokus, men det har i senere tid foregått en dreining i historiefaget i hvor man tilnærmer seg middelalderes samfunn ut fra datidens, og ikke de moderne nasjonalstatenes, grenser.¹ Dette transnasjonale fokuset har åpnet for ny kunnskap om kirken som transnasjonal institusjon og om Nidaros kirkeprovins' reformprosess. Reformkirken ble ikke bare initiert ovenfra; den var også avhengig av lokale geistlige med en dyp dedikasjon til pavekirken, som handlet i universalkirkens interesser.² Disse lokale initiativene fortjener mer forskning. For utviklingen i det islandske kirkevesenet kan klosterinstitusjoner, som augustinerbevegelsen, ha spilt en viktig rolle. Det er min intensjon å utforske de lokale initiativene til reformbevegelsen under biskop Arne Torlakssons³ embetsperiode gjennom å se på Arnes bånd til og samarbeid med geistlige aktører og institusjoner på Island og i Norge.

¹ Randi Bjørshol Wærdahl, *The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands into the Norwegian Realm c. 1195-1397*, Brill, Leiden 2011: 14

² Heidi Anett Øvergård Beistad, *An Almost Fanatical Devotion to the Pope? Power and Priorities in the Integration of the Nidaros Province c. 1152-1300*, PhD-avhandling, NTNU, 2016: 12

³ Jeg vil benytte norsk stavemåte på personnavn, med utgangspunkt i stavemåten i Magnus Stefánssons oversettelse av Biskop Arnes saga. I tråd med denne oversettelsen vil jeg benytte islandsk stavemåte på stedsnavn

1.2 FORSKNINGSTATUS

Til de nyeste tilskuddene til forskningen om Nidaros kirkeprovins hører Heidi Anett Øvergård Beistads doktoravhandling om integrasjonsprosessen fra grunnleggelsen i 1152/53 og 150 år framover. Denne rydder ny grunn og danner et viktig grunnlag for min undersøkelse. Beistad studerer Nidarosprovinsen med et breddeperspektiv som involverer lokale, regionale, kirkeprovinsielle, politiske og universalkirkelige forhold.⁴ Hun setter biskop Arnes suksess som reformator i sammenheng med hans evne til å knytte varige nettverk, men etterlyser dypere analyser av aktørene han samarbeidet med og hvordan disse sammenhengene fikk betydning for hans reformarbeid.⁵

Det er fra denne undersøkelsen motivasjonen for min undersøkelse av Arnes forhold til geistlige aktører springer ut. Ved å kartlegge biskop Arnes nettverk fra et reformkirkelig perspektiv ønsker jeg å bidra med kunnskap om hvordan reformbevegelsen kunne operere i periferien. Formålet med dette kapittelet er å gjøre kort rede for hvilke strømninger som formet forskningstradisjonen i Norge og på Island siden 1800-tallet og hvordan dette har påvirket vår forståelse av det middelalderske kirkevesenet.

Både norsk og islandsk historieskriving har vært preget av et nasjonalt fokus, på bakgrunn av nasjonsutviklingen de to samfunnene gjennomgikk på 18- og 1900-tallet. Gjennom å skape kontinuitet til middelalderens statsdannelser har historikere søkt å legitimere den moderne nasjonalstaten. De norske har vært sentrert rundt den norske statens vekst og fall i høymiddelalderen,⁶ mens de islandske har fokusert på perioden før 930 til Island kom under den norske trona i 1262-64, en periode som har fått navnet *þjóðveldisöld*, fristatstida.⁷

Begge tradisjonene forteller om en middelaldersk gullalder, for på denne måten å etablere henholdsvis Norge og Island som historiske stater, og var i sin tid viktige for opprettelsen av nasjonalstatene. Imidlertid har rammeverket de dannet levd videre også lenge etter at de har utspilt sin viktighet. Begrensningen til de moderne landegrensene har gjort at man ikke har sett de middelalderske institusjonene, både stat og kirke, i lys av den komplekse samfunnsstrukturen de var en del av. Dette har gjort at den norrøne verden som et helhetlig geografisk område er

⁴ Beistad 2016

⁵ Se Beistad 2016, «Chieftains, Change and Collaboration – Bishop Árni Þórláksson as Reformer of the Icelandic Church, 1269-1298», 107-120

⁶ En slik framstilling kan finnes blant annet i P.A. Munchs flerbindsverk *Det norske folks historie*, som utkom i 1810-1863 og tar for seg historien fra oldtiden og fram til 1300-tallet, og Rudolf Keyzers *Om nordmændenes herkomst og folke-slægtskab*, 1843.

⁷ Jón Viðar Sigurðsson, «Noen hovedtrekk i diskusjonen om det islandske middelaldersamfunnet etter 1970», *Collegium Medievale Vol 18*, 2005

viet lite fokus. For kirkehistoriens del har dette ført til at kirkas rolle som overnasjonal enhet er underkommunisert, og Nidaros rolle i et universalkirkelig perspektiv er underkommunisert.

I den grad 1800- og 1900-tallets historikere har bidratt til forståelsen av det middelalderiske kirkevesenet, har de i liten grad gitt rom for transnasjonale perspektiver.⁸ Islandsk forskning har, ettersom de islandske bispesetene var underlagt erkebispesetet i Nidaros, i større grad åpnet for et fellesnorrønt perspektiv, men med et perspektiv på erkebiskopen som overnasjonal aktør med mulighet til å overstyre de islandske bispesetene. Ellers har fokuset på statsinstitusjonene begrenset forskningen på kirka til dens forhold til verdslig makt. Spesielt har perioder med konflikt mellom lek og lærd blitt viet fokus. I Norge har dette omfattet forholdet mellom erkebiskopen og den norske kongen, på Island konflikten mellom biskoper og goder.

Disse studiene åpner ikke for dybdestudier av kirka og Nidaros som transnasjonal enhet, men bruker kirka for å kaste lys over konge- og høvdingmakt. De norske historikerne har ikke viet de oversjøiske bispesetene nærmere fokus; i tilfellene de trekkes fram er det for å forklare eller underbygge påstander om norske forhold. Av islandske historikere blir erkebiskopen oftere framstilt som en ekstern trussel mot islandsk suverenitet. Kombinert gjør dette at Nidarosprovinsen er blitt marginalisert i norsk og islandsk historieforskning, men norsk og islandsk historieskriving har nå begynt å ta inn i seg nye strømninger innen internasjonal forskning.

Den tradisjonelle tilnærmingen til reformbevegelsen har vært å se den som pavens inngripen, pålagt lokale kirkelige institusjoner ovenfra og ned.⁹ Dette gir et narrativ om et konfliktfylt forhold mot den universelle pavemakta på den ene siden, og lokale geistlige makthavere med tette bånd til verdslig makt. Denne måten å forstå reformbevegelsen på overforenkler middelalderens samfunnsstruktur, ved å ikke åpne for at geistlige representanter kunne påvirkes både av lokale og universalkirkelige aktører og impulser.¹⁰ Kirkens aktører må forstås på grunnlag av deres samtidige samfunnsstruktur og den historiske prosessen som har formet den, og ikke begrenses av moderne ideer. På samme måte må politiske aktører forstås i det politiske landskapet de befant seg i, som gikk på tvers av moderne landegrenser.

Dette nye perspektiver har også fått innpass i forskningen på den norrøne verden. I 2005 kom *Den kirkehistoriske utfordring*,¹¹ som etterlyser videre arbeid med middelalderens kirke

⁸ Et omfattende bidrag er for eksempel Rudolf Keyzers *Den norske kirkes historie under Katholicismen*, Chr. Tønsberg forlag, Christiania 1856

⁹ Beistad 2016: 11

¹⁰ Beistad 2016: 12

¹¹ Steinar Imsen, *Den kirkehistoriske utfordring*, Trondheim, Tapir Akademisk Forlag 2005

som en selvstendig samfunnsaktør som etterlyser videre arbeid med kirkens rolle som en selvstendig samfunnsinstitusjon, og viktige bidrag har fulgt opp dette.¹²

De to islandske forskerne som i størst grad har konsentrert seg om bispesetene på Islands forhold til Nidaros erkebispesete er Jón Viðar Sigurðsson og Magnús Stefánsson. Han har stått for den mest grunnleggende gjennomgangen av den islandske middelalderkirka med sine bidrag i historieverket *Saga Íslands*.¹³ Han ser på Islandsk historie i et utvidet perspektiv, ved se forholdene på Island i sammenheng med utviklingen i Norge. Hans undersøkelser forholdet mellom biskopene på Island, erkebiskopen i Nidaros og den norske kongemakta, viser hvordan eksterne forhold virket inn på den islandske kirkas utvikling.

Jón Viðar Sigurðsson har også kommet med viktige bidrag hva gjelder forholdet mellom erkebispesete og de oversjøiske lydbispetene. Han argumenterer for et gjensidig avhengighetsforhold mellom de islandske biskopene og deres overhode i perioden 1152-1300; erkebiskopen var avhengig av sine støttespillere på Island for at hans intensjoner skulle gjennomføres, og lydbispetene var avhengige av hans autoritet for å underbygge sin stilling og sine krav.¹⁴ Slik setter han de islandske biskopene inn i en transnasjonal sammenheng.

Som nevnt i innledningen, kunne kirkens reformprogram initieres på lokalt plan. I norsk perspektiv er klostervesenets bidrag til dette er blitt undersøkt i Olav Nenseters undersøkelse av vestlandske augustinerklostres religiøse funksjoner.¹⁵ Han viser at reformbevegelsen Øystein Erlendsson sto i spissen for kan ha vært ansvarlig for augustinernes inntog til Norge. Slik kunne augustinerne fungere som rollemodeller for sekulærgeistligheten og dermed spre reformbevegelsen idealer. Han peker også på Þykkvabær kloster som et interessant studieobjekt.¹⁶

¹² Blant bidragene finner vi blant annet Steinar Imsen, *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Trondheim, Tapir akademisk forlag 2003, Steinar Imsen, *Ecclesia Nidrosiensis and 'Noregs Veldi' – the Role of the Church in the Making of Norwegian Domination in the Norse World*, Trondheim Tapir Akademisk forlag 2012, Heidi Anett Øvergård Beistad, *Kirkens frihet. Biskop Arne Torlaksson som Islands reformator*, masteroppgave i historie, NTNU, Trondheim 2008, Susann Anett Pedersen, *I kjølvannet av staðamál. Årsaker til konflikt mellom ,lek og lærd' på Island ca 1297-1390*, masteroppgave i historie, NTNU, 2012, Solrun Hommedal, *Dom og dommere. En undersøkelse av offisiellebetet i Norge og på Island i 1290-1458*, masteroppgave i historie, NTNU, Trondheim 2010, Kristoffer Vadum, *Bruk av kanonisk litteratur i Nidarosprovinsen ca. 1250-1340*, PhD-avhandling, UiO, 2014

¹³ Magnús Stefánsson, «Kirkuvald eflis», i S. Línadal, *Saga Íslands bd. II*, Sögufélagið, Reykjavík 1975; Magnús Stefánsson, «Frá goðakirkju til biskupskirkju» i S. Línadal, *Saga Íslands III*, Sögufélagið, Reykjavík, 1978

¹⁴ For eksempel i Jón Viðar Sigurðsson «Samskipti íslenskra bikupa við útlenda yfirboðara á öldum áður» i Gunnar Kristjánsson, *Saga biskupstólanna*, Hólar, Bókaútgáfan Hólar 2006

¹⁵ Olav Nenseter, *Augustinerordenen: å lære andre gjennom ord og eksempel*, Oslo, Middelalderforum 2002

¹⁶ Nenseter 2002: 110-148, 124-125

Utviklingen i nyere forskning innen kirkehistorie, som har vist hvordan integrasjonsprosessen har vært drevet fram av både sentrale og lokale aktører åpner for flere undersøkelser som kan kaste lys på de lokale initiativene i kristenhetens utkant, og jeg ønsker med min undersøkelse å bidra til dette.

1.3 PROBLEMSTILLING OG AVGRENSNING

I mitt masterprosjekt ønsker jeg å undersøke dette lokale aspektet ved reformbevegelsen. Jeg vil se på bispesetet i Skálholts reformkirkelige nettverk, med utgangspunkt i miljøet rundt Þýkkvabær kloster. Spesielt er biskop Arnes forhold til abbedene Brand Jonsson og Runolv Sigmundsson interessant. Lokale initiativer fra klostervesenet på Island er ikke blitt undersøkt før, på tross av at det første augustinerklosteret, Þýkkvabær, ble opprettet knappe to tiår etter erkebispesetet.¹⁷ Jeg vil også utforske den større regionale konteksten til reformbiskopene på Island gjennom deres bånd til geistligheten i Norge. Vi kjenner til at flere islandske geistlige tilbragte mye tid i Bjørgvin, ikke minst biskop Arne og den samtidige biskop Jørund av Hólar.

Min overordnede problemstilling er «Hvordan samarbeidet biskop Arne med reformkirkelige aktører på Island og i Norge for å vinne fram med sitt reformarbeid?». Oppgavens hovedfokus vil ligge på tida da Arne var biskop, 1269-98, men tyngden av undersøkelsen ligger i perioden før 1290, på grunn av kildegrunnet. Denne problemstillingen vil jeg angripe ved å utforske biskop Arnes bånd til geistlige på Island og i Norge, med utgangspunkt i klosteret Þýkkvabær og i vennskapet mellom abbed Runolv og biskop Arne.

Begrepet «nettverk» bruker jeg om det profesjonelle geistlige apparatet som biskopen var en del av og som han kunne nyttiggjøre seg i sitt embete. Jeg har konsentrert meg om biskop Arnes kontakt og samarbeid med geistlige aktører som trekkes fram i Biskop Arnes saga, og formålet er å gi en dypere forståelse av hvordan reformbevegelsen har operert i kristenhetens utkant. Tilstedeværelsen av et slikt apparat vil bidra til å forklare biskop Arnes gjennomslagskraft som reformator, i stadamålene og i kristenrettsspørsmålet. Tidligere biskopers forsøk på å få kontroll over stadene hadde i liten grad båret frukter.

Min empiriske undersøkelse er delt i to kapitler. I det første kartlegger jeg Arnes kontakt med lokale geistlige aktører på Island og hvordan Arne utnyttet deres posisjoner i den islandske kirka til å fremme sitt reformarbeid. Kapitlet vil tar også for seg hvorvidt ulike forutsetninger i Skálholt og Hólar bispedømme var årsaken til de to reformbiskopenes ulike framferd i

¹⁷ Stefánsson 1975: 85

stadamålene, og hvilke implikasjoner dette gir om forholdet mellom Skálholt bispesete og Þýkkvabær kloster.

I det andre kapittelet følger jeg Arnes besøk i Norge, og byene Bjørgvin og Nidaros. Først ved å undersøke hans kontakt med kongemakt og erkebiskop og deretter ved å undersøke Arnes kontakt med regionale geistlige aktører. Formålet med dette er å bidra til forståelsen av hvordan reformvennlige geistlige kunne understøtte reformbiskopenes intensjoner, og å undersøke hvordan informasjonsflyten mellom erkebiskop og de til dels utilgjengelige oversjøiske lydbispedømmene kunne sikres,¹⁸ og videre hvordan uniformkirkelige krav kunne etterkommes i lydbispedømmene. Undersøkelsene har videre ført til ny kunnskap om byene Bergen og Nidaros posisjon i høymiddelalderen.

Selv om biskop Arne samarbeidet med en rekke lokale og regionale aktører, er min undersøkelse begrenset til de geistlige. De verdslige aktørene som diskuteres tas med fordi de får betydning for Arnes forhold til erkebiskopen, slik hans forhold til kongemakten får, og for de geistlige aktørenes handlinger. Likevel er det viktig å være oppmerksom på at biskop Arnes gjennomslagskraft også må ha blitt påvirket av hans forhold til lokale verdslige aktører. Imidlertid har denne undersøkelsens størrelse gjort at kun et overfladisk perspektiv på disse forholdene har vært mulig. Jeg oppfordrer derfor studenter og historikere etter meg til å ta over stafettspinnen og gå dypere inn i biskop Arnes forhold til disse aktørene.

1.4 KILDER OG METODE

Kildene jeg vil benytte er samtidssagaer, diplommateriale og islandske annaler. Ved å kombinere disse tre håper jeg å få et bredest mulig kildegrunnlag for analysen. Hovedvekten vil ligge på samtidssagaen *Biskop Arnes saga*. I tillegg til biskopsagaen vil jeg benytte diplommateriale som kan plassere aktørene på Island i en bredere universalkirkelig kontekst. Et hvert møte med kildegrunnlaget byr på metodologiske utfordringer, som jeg her vil redegjøre for.

1.4.1 Hovedkilde: Biskop Arnes saga

Biskopsagaene fikk sin skrevne form fra slutten av 1200-tallet til midten av 1300-tallet.¹⁹ De deles inn i to grupper; helgensagaer og samtidssagaer. Helgensagaene føyer seg inn i det europeiske korpuset av helgenlitteratur, spekket med skildringer av mirakler og lytefrie

¹⁸ I Nidarosprovinsen hadde ikke erkebiskopen selv mulighet til å visitere de oversjøiske lydbispedømmene årlig

¹⁹ Mundal, Else, «Sagalitteraturen», i Odd Einar Haugen (Red.), *Handbok i norrøn filologi*, Fagbokforlaget, Bergen 2004: 285-296

hovedpersoner. De er av denne grunn ikke anvendelige som historiske kilder. Samtidssagaene er mer nøkterne i sin framstilling, med en objektiv form, men deres framstilling av hovedpersonene kan likevel være overdrevent positiv, og vi må være bevisst på at inndelingen av biskopsagaene i helgensagaer og samtidssagaer er et grep tatt i ettertiden, som ikke er fullstendig kategorisk. I tillegg må det tas metodologiske hensyn i møte med samtidssagaene og deres sannhetsgehalt. Siden sagaene ble til kort tid etter hendelsene de beskriver, var forfatteren selv kanskje vitne til eller aktør i det han omtaler.

*Biskop Arnes saga*²⁰ tar for Arnes liv, fram til vinteren 1290-91, hvor den slutter brått. Tilgang til informasjon om den siste perioden av hans biskopgjerning må vi altså undersøke gjennom andre kilder. Sagaen er i forskningsmiljøer ansett som en unik kilde til perioden den omtaler.²¹ Vi er kjent med sagaens opprinnelse, og knytter den til miljøet rundt den etterfølgende Skálholt-biskopen Arne Helgason, Arne Torlakssons nevø. Det kommer altså klart fram hva slags agenda forfatteren har: dette er kirkens historie om og legitimering av sin involvering i staðamál, i tillegg til trekk av romantisering av Arnes biskopgjerning; man kan lese avsnitt med glorifisering som minner om helgenlitteraturen, for eksempel ved kong Håkon Håkonssons beundring av biskopen ved deres første møte.²²

Dessverre har branner ved bispesetet i middelalderen ført til at det rikholdige arkivet med brevkorespondanse har gått tapt.²³ Sagaforfatteren har forholdt seg til dette arkivet, og vi har derfor kjennskap til noe av dets innhold, blant annet korrespondansen mellom Skálholt og andre geistlige institusjoner. I så måte er Biskop Arnes saga en svært verdifull kilde.

Forfatterens tilhold ved erkebispesetet har gitt ham tilgang til et omfattende arkiv, og sagaen refererer hyppig til brevveksling og andre kilder som må ha vært tilgjengelig da sagaen ble nedskrevet. Magnús Stefánsson legger vekt på at sagaen ved å benytte seg av materiale som nå er gått tapt, er i en særstilling hva gjelder å si noe om Island i perioden, men også om forholdet mellom Island og Norge, og om de norske forholdene.²⁴

Selv om opprinnelsessituasjonen er kjent, er det nødvendig å gjøre rede for hvordan jeg vil tilnærme meg kilden for å ikke innby til svikt. Samtidssagaene er kjent for sin nøytrale stil,²⁵ som man må møte med en bevisst holdning for å kunne nyttiggjøre seg dem som historisk kilde.

²⁰ Jeg har benyttet Þorleifur Haukssons: *Árna saga biskups*, Reykjavík 1972. Jeg har også benyttet Magnús Stefánssons glimrende norske oversettelse *Biskop Arnes saga* fra 2007.

²¹I KLNМ omtales den som den viktigste kilden til perioden 1270-1290. KLNМ Bd. 1: 251

²² Asb: kapittel 4

²³ Første gang dette skjedde var under Arne Helgessons periode.

²⁴ Magnús Stefánsson 1978: 114

²⁵ Mundal 2004: 299

Framstillingen kan gi en illusjon av nøytralitet, ettersom sagene ble forfattet kort tid etter at hendelsene fant sted. Dette gjør også at forfatteren av sagaene slett ikke er noen tredjepart, og kan ha interesser av å framstille hendelsene på en gitt måte. Denne nøytrale stilen må møtes med en kildekritisk holdning, da motivene bak framstillingen kan gi et lite nyansert bilde av konfliktlinjene. I tillegg er det min oppfatning at forfatterens nærhet til situasjonene han skildrer både er en utfordring og en fordel. En utfordring som bunner i at forfatteren ikke er nøytral, men en deltaker, og en fordel fordi nærheten til situasjonene og konfliktene gir et innblikk i kjernen av situasjonen som ellers ikke ville vært mulig.

1.4.2 Supplerende kilder: Diplommateriale, annaler, og supplerende samtidssagaer

Supplerende materialer som kan bidra til kildegrunnet er diplommateriale og islandske annaler. Tilgang til diplomaterialet får vi gjennom *Diplomatarium Islandicum* og *Diplomatarium Norvegicum*. Her finnes både normativt og ikke-normativt material. For min del har undersøkelsen vært begrenset til det islandske materialet, som også er det mest omfattende. Denne begrensningen har jeg foretatt av hensyn til oppgavens omfang. En utfordring knyttet til denne er en del av materialet i *Diplomatarium Islandicum* er hentet fra Biskop Arnes saga, som gjengir siterer utdrag av flere brev og dokumenter. Originalene er gått tapt. Å benytte disse som supplerende materiale er ikke mulig.

I tillegg til diplommateriale har jeg benyttet meg av islandske annaler.²⁶ Disse byr på de samme utfordringer hva gjelder opphavssted som biskopsagaene;²⁷ de ble til i kirkelige omgivelser og representerer kirkas posisjon. I arbeidet med disse må vi være klar over at det ikke er kjent hvorvidt sagaen bygger på annaler eller omvendt, og de samme problemene melder seg som brevene som er bevart gjennom Biskop Arnes saga. Jeg har også benyttet meg av tre supplerende samtidssagaer, *Hákonar saga Hákonarssonar*, *Laurentius saga biskups* og *Sturlunga saga*.²⁸

Vet å benytte islandsk diplommateriale og annaler i tillegg til biskopsagaen, vil jeg ha et best mulig kildegrunnlag for perioden jeg skal studere. Likefult fordrer bruk av kilder bevissthet

²⁶ Disse er samlet i Gustav Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*, Norsk historisk kjeldeskrifts-institutt, Oslo 1977 (Opprinnelig Christiania 1888)

²⁷ En diskusjon av de islandske annalenes verdi som kilde kan finnes hos Eldbjørg Haug 1997, «The Icelandic Annals as Historical Sources» i *Scandinavian Journal of History* vol. 2: 263-274

²⁸ Jeg har benyttet Anne Holtmark, *Hákon Hákonssons saga*, Forlaget av H. Aschehoug & co. i samarbeid med fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur, Oslo 2008, Árni Björnsson, *Laurentius saga biskups*, Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík 1969 og Guðny Jónsson, *Sturlunga saga bd. 2*, Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík 1953

rundt deres opphavssituasjon og et kritisk blikk. Med basis i dette vil jeg arbeide ut fra en forståelse om at det er mulig og nødvendig for middelalderhistorikeren å benytte alle tilgjengelige kilder, men være bevisst konteksten de ble til i og hvordan denne har påvirket deres utforming. Mine kilder ble til under en konflikt med store motsetninger mellom de ulike aktørene, men de knyttes i hovedsak til kun én av dem; kirka.

2 HISTORISK BAKGRUNN

For å forstå handlingsrommet til de geistlige aktørene på Island i perioden 1268-98, er det nødvendig med et vidt perspektiv på de politiske og samfunnsmessige forholdene på Island og i Norge i perioden. Bakteppet for 1200-tallets geistlige aktører på Island er komplekst, og omfatter både kirkehistoriske og politiske utviklinger som fikk store konsekvenser for vår periode. De mest sentrale utviklingene i perioden vil jeg gi en oversikt over i dette kapitlet.

Ettersom det er nødvendig å plassere de geistlige aktørene inn i en bredere kirkehistorisk sammenheng, vil jeg først vil jeg gjøre rede for reformbevegelsens utspring og fremvekst og hvordan dens idealer ble implementert i Norge og på Island. Mine undersøkelser involverer augustinerbevegelsens innflytelse på Island, og jeg vil implementere dennes opprinnelse og formål i denne redegjørelsen. Jeg vil også gi den nødvendige bakgrunnsinformasjonen for å forstå de geistliges handlingsrom i Norge i siste halvdel av 1200-tallet. Deretter vil den politiske utviklingen i Island og betydningen av inkorporeringen i konges skattland vies plass. Til sist vil jeg gjøre rede for det islandske egenkirkesystemet og stadamålene, for å legge til rette for en forståelse av konflikten og dens følger for geistlige og verdslige aktører på Island.

2.1 KIRKEHISTORISK BAKGRUNN

For å sette biskop Arnes bispegjerning inn i en større kirkehistorisk og universalkirkelig sammenheng, vil jeg her gi en kortfattet redegjørelse for reformbevegelsens opprinnelse, dens spredning og de konsekvensene den fikk for den vestlige kristenheten. Jeg vil også gjøre rede for betydningen augustinerne spilte for å spre bevegelsens idealer til sekulærgeistligheten, og forholdene for reformkirka på Island ved inngangen til biskop Arnes periode.

2.1.1 Reformbevegelsen vokser fram

Reformbevegelsen sprang ut fra klosterorganisasjoner på 900-tallet, i form at opprør mot verdslige makthaveres økende kontroll over klostrene, og et ideal om at geistligheten både i og utenfor klosteranleggene skulle leve under strengere leveregler enn de som hadde utviklet seg. Spredningen av disse idealene til pavedømmet skulle store følger for forholdet mellom verdslig og kirkelig makt. Med pave Gregor VII (1073-1085) som en sterk støttespiller fikk bevegelsens idealer gjennomslag i pavedømmet.²⁹ *Investiturstriden* mellom pave og keiser om hvem som

²⁹ En omgående innføring i bakgrunnen for reformbevælsens kan finnes hos Per Ingesman: «Den store reformbevægelses opståen» i Ingesman & Pedersen, *Kirkens Historie Bd. 1*, København, Hans Reitzels forlag 2012

skulle velge biskoper kulminerte med pavelig seier mot keiser Henrik IV i 1122, og dette la grunnlaget for at en sterk kirkelig sentralinstitusjon vokse fram. En slik sentralkirkelig ledelse var en forutsetning for at reformbevegelsens idealer kunne spres til de lokale kirkene, og dette var opprinnelsen til det pavelige monarkiet, hvor paven trådte fram som geistlighetens øverste leder. På 1200-tallet hadde reformbevegelsen fått gjennomslag i store deler av den vestlige kristenheten, med domkapitlenes kontroll over episkopalvalgene, vedtatt under det fjerde lateralkonsil i 1215, som et endelig høydepunkt.

Blant klosterordenene og klosterlignende reformretningene som oppsto, markerte augustinerne seg sterkt. Bevegelsen var ikke en egentlig munkeorden, men en orden av kanniker som levde sammen under strenge krav om å avstå fra eiendom og med krav om sølibat. I motsetning til munkeordener som cistercienserne og benediktinerne, som også var viktige bærere av reformbevegelsens idealer, var augustinerne vigslende prester, og ble gjennom sin mulighet til å fungere som forbilder i lokalsamfunnene, både for lekfolk og sekulærgeistlige, viktige fanebærere for reformbevegelsen.³⁰

2.1.2 Reformbevegelsen når periferien – Erkebispesetet i Nidaros

Med etableringen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/53 nådde reformbevegelsen kristenhetens utkant. Med erkebiskop Øystein som leder, ble kirkeorganisasjonen utbygd og kirken mer uavhengig av kongemakten. Kirken trådte dermed fram som en mer selvstendig maktaktør.³¹ Nidarosprovinsens første erkebiskop, Øystein Erlendsson, synes å ha hatt en sterk forkjærlighet for augustinerordenen. Han lot grunnlegge flere augustinerklostre, og kan ha ønsket at ett av dem, Elgeseter kloster, skulle fungere som domkapittel for erkebispesete. Denne intensjonen ble ikke satt ut i livet, og kannikene ved erkebispesetet var sekulærgeistlige som levde av egne prebender. Likevel har domkapittelet hatt en tett forbindelse til Elgeseter kloster.³² Lars Hamre går så langt som å beskrive det som en regulær parallelinstitusjon til det sekulære domkapittelet.³³ At det samme forholdet mellom augustinerkloster og domkapitler kan ha eksistert ved lydbispedømmene finner vi støtte for hos flere forskere.³⁴

³⁰ Ingesman: 444

³¹ Sverre Bagge, «Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214» i Imsen 2003

³² Bagge 2003: 62

³³ Lars Hamre, «Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapittelet i Nidaros» i Imsen, 2003: 188

³⁴ I tillegg til Nenster 2000, finner vi dette synet blant annet hos Helle 1984, som peker på Jønsklosteret i Bjørgvin som et godt eksempel. Det ble opprettet i 1180, og kan ha fungert som en støtteorganisasjon for domkirken i Bjørgvin, og kannikene der kan ha hatt oppgaver i kortjeneste og messehold. og Lars Hamre, som beskriver Elgeseter som en regulær parallelinstitusjon til det sekulære domkapittelet.

Augustinsk tilstedeværelse i Norge kan spores til 1161, vi kan anta at bevegelsen kom til landet for å understøtte kirkeorganiseringen og støtte opp om domkapittelet i Nidaros.³⁵ På Island ble det første augustinerklosteret, Þýkkvabær, stiftet i 1168, bare 15 år etter opprettelsen av erkebispesetet. Den første abbeden, Torlak Torhallsson, fikk i 1178 sin vigsel til Skálholt bispete, av Øystein Erlendsson. Torlak reiste til Paris for å få sin utdanning, og befant seg dermed i den augustinske reformkirkelige kjernen i Europa. Strømningene derfra tok han med stor sannsynlighet med seg hjem. Dette åpner for at klosteret kan ha vært tenkt som et domkapittel for bispetet i Skálholt da det ble grunnlagt, selv om denne intensjonen aldri ble satt ut i livet.³⁶

2.1.3 Valgretten ved bispevalg

Det fantes ikke domkapittel ved de oversjøiske bispetene i Nidarosprovinsen, og det ble derfor vanlig at domkapittelet ved erkebispesetet valgte biskopene til disse. Erkebispesetet i Nidaros fikk derfor en spesielt sterk myndighet i forhold til andre erkebispeseter. Tradisjonen på Island var at islandske kandidater ble valgt på Island, for deretter å bli sendt til erkebispesetet for at den formelle utvelgelsen skulle skje der. Denne tradisjonen ble brutt gjennom inngripen fra erkebispesetet i 1238. De to islandske kandidatene reiste til Nidaros i 1237, men tilbake kom de norske biskopene Sigvard og Botolf, som begge hadde bakgrunn fra klosterinstitusjoner i Norge.³⁷

Inngripenen er blitt forstått som et samarbeid mellom konge- og kirkemakt om kontroll over regionen, men dette synet er blitt utfordret i nyere forskning.³⁸ Begivenheten må forstås som uttrykk for det universalkirkelige prinsippet om at domkapitlene skulle velge biskoper. Det to norskættede biskopene var de første som ble innsatt etter lateralkonsilet i 1215,³⁹ og innsettelsen var dermed første mulighet for erkebiskopen til å befeste sin rett over bispetene på Island. Utvelgelsen var videre et ledd i å gi pavekirken sterkere innflytelse over utkantområdene i nord.⁴⁰

³⁵ Imsen 2003: 31

³⁶ Se bla. Magnús Stefánsson 1975 og Olav Nensteter 2000 om dette

³⁷ Electus for Hólar var kannik fra Elgeseter kloster, og electus for Skálholt var tidligere abbed ved Selje kloster.

³⁸ Sigurdsson 2006 og Beistad 2016

³⁹ Forgjengerne Guðmundur Áraon og Magús Gissarson ble innsatt henholdsvis i 1203 og 1216, lenge før ryktene om dette hadde nådd erkebispesetet i kirkeorganisasjonens utpost.

⁴⁰ For en grundig gjennomgang av omstendighetene rundt episkopalvalgene i 1237/38, se Beistad 2016, «Election and rejection, The Norwegian ‚Seizure‘ of the Icelandic Bishoprics in 1237-39»

2.2 POLITISK UTVIKLING I NORGE OG PÅ ISLAND

Biskop Arnes embetsperiode preges av konflikt mellom kirken og verdslige makthavere både i Norge og på Island. I Norge var det Jon Raudes kamp for kirkens lovgivnings- og domsmyndighet som førte til store uenigheter, og på Island var det kampen om det islandske egenkirkesystemet. Den islandske situasjonen ble videre komplisert av at de verdslige makthaverne var gått fra å være høvdinger til å være konges stedfortredere på Island, og derfor underlagt hans vilje.

2.2.1 Jon Raudes kamp for kirkens frihet: Reformkravene 1268-1297

Ved erkebiskop Jon Raudes innsettelse i 1268 ble kirkas reformkrav gjenintrodusert og førte med seg en maktkamp mellom kongemakt og kirke, som kulminerte med erkebiskopens fordrivelse fra Norge i 1282. Jon Raude var en sterk forkjemper for kirkens juridiske domsmyndighet, og utarbeidet sin kristenrett med utgangspunkt i kanonisk rett.

Gjennom Magnus Lagabøtes regjeringsperiode 1263-1289 var forholdet mellom de to samfunnsaktørene preget av samarbeid på tross av uenighet. Kongemakten så seg ikke tjent med at kirka fikk en sterkere stilling som dommer i juridiske spørsmål, men det ble inngått flere kompromisser mellom de to samfunnsaktørene. Kirka fikk med Sættargjerden i Tønsberg i 1277 gjennomslag for en sterk styrking av sine rettigheter.⁴¹ Imidlertid var dette et kortvarig høydepunkt for Jon Raudes reformarbeid. Ved Magnus Lagabøtes død og kong Eirik Magnussons kroning i 1280, forverret forholdet mellom kirke og kongemakt seg. Eiriks formynderstyre reverserte mange av kirkens gjennomslag fra Sættargjerden i Tønsberg, og Jon Raude ble fordrevet fra landet i 1282, til han døde året etter.

Konflikten sto ikke om kirkens lovgivnings- og domsmyndighet som helhet, men om konkrete stridsspørsmål mellom kirke og kongemakt som det ikke har noen hensikt å gå inn i her. Jon Raude var en viljefast og til dels urokkelig kirkeleder, og hans kompromissløshet, i tillegg til baronstyrets manglende vilje til å miste makt kan sammen ha gjort situasjonen umulig å løse.⁴²

Etterkommeren Jørunds tilnærming var en mer diplomatisk linje, og forholdet mellom kongemakt og kirke normaliserte seg under hans embetsperiode. Han ble erkebiskop i 1288, etter en periode hvor erkebispesetet i Nidaros hadde stått tomt. En opprivende konflikt mellom

⁴¹ Eldbjørg Haug, «Konflikt. Konkordat. Privilegium. Sættargjerden som indikator på forholdet stat-kirke fra Magnus Lagabøte til Christian I (1277-1458)» i Imsen 2003

⁴² Se Sverre Bagge, «Salvo semper Regio Iure» i HT 02/2008 for en omgående granskning av stridsspørsmål, aktører og konsekvenser.

erkebiskop og domkapittelet i Nidaros, endte med et forlik i 1297, hvor erkebiskopen ble kongens vasall, og dermed var underlagt kongemakten.⁴³ Dette forliket viser hvordan kirken fremdeles var avhengig av samarbeid med kongemakten, og hvordan dens stilling som selvstendig aktør sto svakere etter Magnus Lagabøtes død, med Sættargjerden i 1277 som et viktig høydepunkt for reformkirkas gjennomslagskraft. Imidlertid var det også i 1297 biskop Arne vant en endelig seier i konflikten om lekfolks kontroll over stadene på Island, med kong Eiriks støtte,⁴⁴ noe som viser hvordan kirke og kongemakt fremdeles var avhengig av et gjensidig samarbeid for å sikre sine interesser.

2.2.2 Island 1220-1300: Kongens skattland og kongens håndgangne menn

I løpet av perioden fra 1220 til 1264,⁴⁵ ble Island gradvis inkorporert i den norske kongens skattland. Før ble øya kontrollert av de islandske høvdingene, godene. Deres kontroll ble gradvis blitt samlet på stadig færre hender, og omkring 1220 var øya delt i fem godord.⁴⁶ Dels foregikk inkorporeringen gjennom kongens overtakelse og konfiskering av høvdingedømmene og dels gjennom at kongens stedlige representanter på Island arbeidet for at islendingene skulle akseptere skattlegging og underkaste seg den norske kronen.⁴⁷

Fra 1220-tallet hadde de blodige konfliktene på Island⁴⁸ tvunget flere islandske stormenn til Norge. Mange hadde søkt seg til kongens hird for beskyttelse og politisk innflytelse, og inkorporeringen av Island i kongeriket gjorde at hirden ble den viktigste politiske arenaen for islandske stormenn. Magnus Lagabøte innførte det norske forvaltningsapparatet med sysselmenn på Island, og slik ble den lovgivende makten plassert hos kongen. Mellom 1264 og 1273 styrte kongen gjennom sysselmenn og lagmenn som var medlemmer av hirden.⁴⁹ De tilhørte tidligere høvdingeslekter og gikk fra å styre i kraft av høvdingetittel til å styre gjennom innsettelse fra kongen, men persongalleriet forandret seg ikke stort. Det var fremdeles islandske

⁴³ Hamre 2005: 205

⁴⁴ DÍ II: 167

⁴⁵ Endelig innlemmelse dateres oftest til *gamli sáttmáli* i 1264, DÍ bd. I: 661-716

⁴⁶ Høvdingedømmer

⁴⁷ For en grundig gjennomgang av prosessen, se Randi Bjørshol Wærdahl 2011: «The Norwegian King's Tributary Lands»

⁴⁸ Perioden 1220-1262 kalles *sturlungaöld*, sturlungatiden, etter en av de største høvdingeslektene i perioden. Denne var preget av blodige konflikter mellom de stadig færre og sterkere høvdingeslektene om kontroll over øya. De resterende store høvdingeslektene var haukdølene, åsbringene, oddaverjene, haukdølene og svinfellingene.

⁴⁹ Wærdahl 2011: 147-148

stormenn som utøvde kontroll. Fra 1270-tallet hadde de aller fleste også sysselmann/ridder-tittel.⁵⁰

At islendingene hadde sverget troskap til kongen gjennom ed og nå var hans undersåtter, ga kongen mulighet til å stevne dem til Norge, og mulighet til å holde dem tilbake der.⁵¹ Disse reaksjonene kunne komme ved lojalitetsbrudd og ulydighet, men var også et kraftfullt politisk verktøy som også kunne utnyttes av politiske aktører som holdt kongens gunst. Vi skal ved flere anledninger se hvordan kongens bruk av verktøyet skulle prege kampen mellom kirke og verdslige makthavere på Island, særlig på 1280-tallet.

2.2.3 Det islandske egenkirkesystemet og stadamålene

Det germanske egenkirkesystemet, hvor konger og aristokrater hevdet kontroll over kirker og klosteranlegg, var blitt avvirket i Norge i løpet av 1100-tallet,⁵² men det levde videre på Island. I perioden fram til 1300 hadde godene så sterk kontroll over kirka at perioden kalles *góðakirkja*, godekirke. Egenkirkesystemet innebar at kirker som var stiftet av verdslige makthavere, og deres tilhørende eiendom, var utenfor bispesetenes kontroll. Det var jordeieren som utøvde økonomisk styringsrett og som ansatte prester.⁵³ Dette var et klart brudd med reformbevegelsens idealer, og bispesetene gjorde flere mislykkede forsøk på å få kontroll over de rike kirkestadene.⁵⁴ Konflikten kalles *staðamál*,⁵⁵ saken om stadene.⁵⁶

Lekfolk argumenterte med fordums lover og med at kirkene og kirkestadene var blitt grunnlagt av lekfolk, hadde ikke kirka rett til å kreve at lekfolk oppga dem, mens Biskop Arne og hans støttespillere baserte seg på at Guds lov gikk over menneskenes.⁵⁷ Den politiske situasjonen var kompleks. På den ene siden var motstanderne islandske stormenn med økonomiske interesser i stadamålenes utfall, men på den andre siden var de fleste kongelige

⁵⁰ I 1277 endret Magnus Lagabøte de norrøne titlene lendmann og skutilsvein til baron og ridder etter europeisk mønster.

⁵¹ Randi Bjørshol Wærdahl: «'...vær da hos kongen så lenge som du kan...' - hirden, hoffet og kongens menn på Island i siste halvdel av 1200-tallet» i Heimen 01/2015

⁵² Tidfestingen er omdiskutert, men blir oftest satt til 1200. Se blant annet Knut Helle «Under kirke- og kongemakt 1153-1350», *Aschehougs Norgeshistorie III*, Aschehoug, Oslo, 1995

⁵³ KLB: kapittel 4

⁵⁴ I det islandske egenkirkesystemet fantes to typer kirker. Kirkestadene var kirker som eide det omliggende landet, og hadde ofte høy økonomisk verdi. Kirker hvor det ikke fulgte med jordegods kaldtes bondekirker.

⁵⁵ Jeg vil i mine undersøkelser benytte den fornorskede versjonen «stadamål»

⁵⁶ For en fyldig innføring i begrepet, se Magnús Stefánsson, *Staðir og staðamál - Studier i islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen bd I*. Bergen, Historisk Institutt Universitetet i Bergen 2000

⁵⁷ Magnús Stefánsson 2000: 214

embetsmenn. Dette ga Arne muligheten til å søke kongens støtte og slik tvinge motstanderne til å gi fra seg kontrollen – de kunne ikke gå imot sitt overhodes dom.

Den første rettsforhandlingen mellom biskop Arne og de mektigste motstanderne i stadamálene sto blant annet om staden Oddi, og endte med seier for kirka. Biskop Arnes strategi var da å alliere seg med Magnus Lagabøte, og rettsforhandlingen foregikk i Björgvin i 1273, med både konge og erkebiskop til stede.

Etter formynderstyrets overtakelse i 1280 brøt striden ut igjen. Da ble dommen fra 1273 satt til side, og en kongelig skipan påbød at alle stader skulle gis tilbake til sine opprinnelige eiere, noe som førte til at 17 stader ble tatt tilbake av lekfolk.⁵⁸ Biskopen sto svakere i denne konflikten ettersom han ikke kunne støtte seg i kongemakten, som tidligere. Derfor var Arne avhengig av å inngå forlik med Ravn Oddsson, som var fremste representant på Island fram til 1289.⁵⁹ Fra perioden fra 1290 til forliket i 1297, finnes det lite kildemateriale, men det ser ut til å ha vært en gradvis prosess med flere forlik fram til det endelige møtet i Avaldnes, og de reformkirkelige kravene om kirkestadenes uavhengighet fra verdslige makthavere var nådd. Den endte med sættargjerden i Avaldnes i 1297, hvor det ble bestemt av biskopene fikk kontroll over kirkestadene, mens lekfolk kunne beholde kontrollen over bondekirkene. Biskop Arne rakk ikke selv å sette bestemmelsene ut i livet, da han døde i Björgvin i 1298.⁶⁰

I løpet av 100-årene før dette var godenes kontroll gradvis blitt myket opp, dels gjennom bispesetets inngripen i episkopalvalgene i 1237, hvor høvdingenes kontroll over bispeembetene ble brutt, og dels gjennom at de verdslige makthaverne måtte svare for en høyere autoritet da de gikk over til å bli kongens håndgangne menn. At det ikke var kommet på plass noen kristenrett som hadde tatt opp i seg fruktene av reformbevegelsen kan være en av årsakene til at utviklingen beveget seg i en annen retning enn ellers i Europa. Både biskopene Torlak Torhallsson i Skálholt (1174-1193) og Gudmund Arason i Hólar (1203-1237) gjorde forsøk på å få kontroll over kirkestadene, men arbeidet bar ikke store frukter, og fram til Arne Torlaksson synes konflikten å ha vært lagt død.

Før vi går videre til mine undersøkelser av Arnes geistlige nettverk, er det nødvendig å redegjøre for motstanderne i stadamálene som vedkommer denne undersøkelsen. I tillegg til Ravn Oddsson, er dette snakk om Torvard Torarinsson, Sigvat Halvdansson og Erlend

⁵⁸ Magnús Stefánsson 2000: 216

⁵⁹ Ravn var kongens eneste sysselmann fram til 1273, da han og Torvard Torarinsson delte øya mellom seg. Ravn kontrollerte områdene i nordvest, mens sørvest tilfalt Torvard.

⁶⁰ Magnús Stefánsson 2000: 216

Olavsson. Kongens sendebud Lodin Lepp, som kunne utøve kongelig myndighet da han var på Island for å innføre Magnus Lagabøtes lov bøker i 1280, var også en viktig aktør.

Ravn Oddsson var i utgangspunktet en av Islands mest innflytelsesrike høvdinger, etter å ha giftet seg inn i Sturlungeætten. Etter å ha blitt satt til å kontrollere Borgarfjörður av kong Håkon i 1261, kontrollerte han i praksis hele Island fram til 1273, da Torvard Torarinsson ble satt inn over halve øya på vegne av kongen. Erlend Olavsson var en av kongens to lagmenn i perioden 1283-1291, og etter Ravns død i 1289, var han også sysselmann i 1292-1301.⁶¹

Sigvat Halvdansson var en av tre brødre som gjennom sin mors arv kontrollerte staden Oddi. Når disse omtales i denne undersøkelsen, vil patronymet Halvdanssønnene benyttes. Staden Oddi var i en spesiell situasjon, da det var denne staden dommen i 1273 falt om, og utfallet fikk betydning for utfallet for de andre stadene.

Bakteppet for biskop Arnes reformarbeid er altså et samfunn i forandring på Island, hvor de tidligere høvdingedømmene er blitt underlagt den norske kongen, og både biskopene og de tidligere godene hadde derfor en høyere verdslig autoritet å forholde seg til. Kirken forholdt seg dermed for første gang til en høyere verdslig autoritet enn godene, og samfunnet i Norge er preget av en brytningskamp mellom kirke og kongemakt om hvordan reformbevegelsens ideer skulle implementeres.

⁶¹ Wærdahl 2011: 183

3 ARNES GEISTLIGE NETTVERK PÅ ISLAND

I dette kapittelet vil jeg foreta en analyse av det reformkirkelige nettverket som var på plass på Island i siste halvdel av 1200-tallet og hvordan biskop Arne nyttiggjorde seg dette. Jeg vil fokusere på hans forhold til andre geistlige aktører, i form av personer og institusjoner, og undersøke hvordan dette kontaktnettet bidro til hans rolle i stadamålene og til utformingen av Arnes kristenrett.

Jeg har konsentrert meg om Arnes kontakt og samarbeid med geistlige aktører som trekkes fram i Biskop Arnes saga, og formålet er å gi en dypere forståelse av hvordan reformbevegelsen har operert i kristenhetens utkant. Et slikt geistlig apparat vil kunne forklare hvordan biskopen kunne ha gjennomslagskraft i stadamålene; tidligere biskopers forsøk på kontroll over stadene hadde i liten grad båret frukter. Biskopen har forholdt seg til og samarbeidet med langt flere enn bare geistlige aktører, men for formålet mitt er det liten nytte i å undersøke disse.

Flere av Arnes geistlige kontakter kan knyttes til augustinerbevegelsen. Tetttest synes båndet til de to abbedene Brand Jonsson og Runolv Sigmundsson ved Þýkkvabær å være. Det var ved Þýkkvabær både biskop Arne selv og biskop Jørund hadde sin bakgrunn. Presten Grim Holmsteinsson var også knyttet til dette miljøet, og hans tildeling av staden Oddi, som var et av de mest sentrale stridsobjektene i stadamålene, forteller oss at han må vært en viktig aktør blant biskop Arnes støttespillere.

Det er i tillegg flere navngitte prester som omtales i sagaen, i forbindelse med reisevirksomheten mellom Norge og Island. Noen av disse spilte en viktig rolle i korrespondansen mellom de to landene. Sira Orm Dagsson og sira Jon Ormsson er eksempler på slike. Vi kommer heller ikke utenom Arnes nevø Arne Helgeson, som senere skulle bli biskop i Skálholt, og som direkte fikk sin stilling gjennom onkelen Jeg har valgt å gjøre rede for disse islandske aktørene i det neste kapittelet, som tar for seg Arnes nettverk på hans reiser til Norge, da det er under disse reisene vi klarest ser nødvendigheten av kommunikasjon mellom Arne og hans støttespillere på Island.

3.1 «ARNE VAR ÞÁ STUNDUM J ÞYCKVA BÆ MED BRANDE ABOTE»⁶²— NETTVERKET TIL ABBED BRAND

Kontakten mellom Skálholt bispesete og Þýkkvabær kloster kan spores tilbake til stiftelsen av klosteret i 1168, gjennom koblingen til Torlak Torhallsson, men omfanget av og betydningen

⁶² Asb: kapittel 3

av denne kontakten er usikker fram til biskop Sigvards tid (1238-1268). Det er ikke usannsynlig at kontakten mellom de to institusjonene har vært mindre før erkebiskopens inngripen i 1237, ettersom de islandske biskopene før denne tid kan ha manglet reformkirkelige motiver, ettersom erkebiskopen ikke har involvert seg bispevalgene på Island. Under den norske biskop Sigvard, som hadde bakgrunn som abbed ved Selje kloster, ser vi at klosteret og bispesetet hadde kontakt.

I Gissurs saga⁶³ fremkommer det at abbed Brand (1247-1262) fungerte som biskop i Skálholt mens Sigvard var i Norge i 1250-54. Abbeden ble senere vigslet til biskop av Hólar, og hadde begge de neste biskopene Arne og Jørund i lære hos seg. Brand var kjent som en svært lærd mann, og omtales til og med som den mest lærde på Island i sin tid.⁶⁴ Han ble vigslet i 1247 og skal under sin tid ved klosteret ha forfattet og oversatt flere sagaer, deriblant en saga om Aleksander den store, og en saga om jødernes historie.⁶⁵ Den første skal han ha skrevet på oppdrag fra kong Magnus Lagabøte.

Kontakten mellom abbeden og kongen må ha oppstått før Brand ble vigslet til biskop, og miljøet ved Þýkkvabær eller kvalifikasjoner hos abbeden selv må ha gjort dette interessant for kongen. Fra islandske annaler kjenner vi til at Brand kom tilbake fra en reise utenlands i 1232,⁶⁶ men dens formål eller destinasjon kjenner vi ikke. Muligens har Brand kommet i kontakt med Håkon Håkonsson da. Sagaene ble forfattet mens han var abbed,⁶⁷ og han døde et knapt år etter at han ble vigslet til biskop av Hólar, i 1264.⁶⁸ I Håkon Håkonssons saga framstår det som om abbeden allerede var kjent for kongene Håkon og Magnus da han møtte dem i Nidaros i forbindelse med bispevigselen, ettersom de gikk gode for hans kandidatur.⁶⁹

Av Magnús Stefánsson omtales abbed Brand som en nær venn av begge de to biskopene Heinrek Kalsson og Sigvard Dettvarsson.⁷⁰ Det er mulig at nettopp biskop Sigvard kan ha sett fordelene ved å knytte seg tettere opp mot abbeden i augustinerklosteret i nærheten. Under hans

⁶³ Gudný Jónsson, *Sturlunga saga II*, Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík 1953Kr. Kålund, *Sturlunga saga bd. 2*, Kristiania, Gydendalske forlag 1904: 122

⁶⁴ Janus Jónsson, «Um klaustrin á Íslandi» i *Tímarit hins íslenska bókamenntafélags 01/1887*: 219

⁶⁵ Knut Helle *Bergen bys historie*, Bergen, Alma Mater forlag 1974: 643

⁶⁶ ÍA: 129

⁶⁷ Helle 1984: 642

⁶⁸ Bispesetet på Nord-Island hadde i 1264 stått uten biskop siden Heinrek Kárssons død i 1260. Hvem som kan ha forvaltet bispesetet i mellomtiden er uklart, men ettersom vi hører at Jørund i praksis forvalter begge biskopstolene til Arne blir valgt, grunnet biskop Sigvards alder, er det nærliggende å tenke seg at biskop Sigvard kan ha hatt en lignende stilling.

⁶⁹ HSH: 366

⁷⁰ Stefánsson 1977: 116

tid må samarbeidet mellom institusjonene ha vært sterkt, ettersom abbeden ble valgt til å fungere i biskopens sted.

Arne Torlaksson kom tidlig inn i miljøet rundt abbeden da han, sammen med Jørund Torsteinsson og Runolv Sigmundsson gikk i lære hos ham. I sagaen framstilles de som abbedens mest tiltrodde læresveiner,⁷¹ og Brand valgte også å ta Arne, som da var messediakon, med seg til Hólar bispesete for å fungere som sin medhjelper.⁷² I tillegg til de geistlige båndene, var både abbed Brand, biskop Arne og abbed Runolv del av Svinfellingættene, som var en svært innflytelsesrik familie, og en av de tidligere høvdingeslektene. At biskop Jørund overtok som biskop etter Brand er en indikasjon på at også han var en innflytelsesrik aktør innen miljøet ved Þýkkvabær.

At nettopp Arne, Jørund og Runolv senere skulle ende i prominente stillinger innen den islandske geistligheten kan ikke ses på som en tilfeldighet, og det tegner et bilde av at abbeden hadde en sterk innflytelse over det geistlige nettverket. Mye tyder på at Brand selv tok ansvar for sine læresveiner ved å legge til rette for at de havnet i disse posisjonene. Kannikene ved augustinerklostre valgte selv sin abbed, og Runolv, som var høyt aktet i den tidligere abbedens øyne må ha vært et naturlig valg da han ble abbed i 1264.⁷³ I tillegg til å reise med Brand til Hólar, var Arne også med ham på visitas til erkebiskop Einar.⁷⁴ Denne reisen endte med at Brand fikk bispevigsel. Som nevnt besøkte de to også kongene Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte, og Magnus skulle bli en viktig aktør i Arnes embetsperiode.

I tida etter Brands død (1264), ble Arne vigslet til prest av biskop Sigvard, og satt til å fungere som kirkens overhode i Hólar bispesete til en ny biskop var på plass.⁷⁵ Da Jørund ble innsatt i 1267, forteller sagaen at Sigvard var så gammel at Jørund i praksis fungerte som biskop over hele Island til han avgikk med døden, og Arne ble innsatt som biskop i Skálholt. Sagaen forteller ikke hvor lenge Sigvard var for gammel til å administrere bispetet, men det ser ut til at Arne og Jørund har hatt stor innflytelse over bispetetene fra Brands død i 1264.⁷⁶

At Arne i tillegg samarbeidet tett med biskopen det året han levde kan ha forberedt ham til å overta denne posisjonen. Da presten Arne ble sendt til Norge som Islandske *electus* for bispestolen i Skálholt, motsatte erkebiskopen og domkapittelet seg først dette. De støttet en

⁷¹ Asb: kapittel 3

⁷² Asb: kapittel 4

⁷³ ÍA: 135, 194

⁷⁴ Erkebiskop 1255-63

⁷⁵ Asb: kapittel 5

⁷⁶ Asb: kapittel 7

kannik ved domkapittelet, sira Torleiv. Torleiv døde før avreisen til Island, og Arne ble derfor valgt i hans sted.⁷⁷

3.2 ABBED RUNOLV

Forholdet mellom abbed Runolv Sigmundsson og biskop Arne må forstås i lys av personlige bånd, men også som et uttrykk for mulighetene et tett samarbeid mellom klosterorganisasjon og bispesete kunne gi. De personlige båndene oppsto da de gikk i lære hos abbed Brand Jonsson, men de tilhørte som nevnt også samme tidligere høvdingeslekt, svinfellingene. Abbed Runolv opptrer i løpet av Arnes embetsperiode vekselvis som biskopens rådgiver, følgesvenn og sendemann, i tillegg til å fungere i biskopens sted ved bispesetet ved to anledninger. Den første gangen han gjør dette er i 1289-91, under Arnes forlengede opphold i Norge grunnet en tilspisset politisk situasjon,⁷⁸ og den andre gangen etter Arnes død, fram til Arnes nevø Arne Helgeson ble innsatt som biskop.⁷⁹ Forholdet mellom dem er også interessant fordi de begge satt i sine embeter i lengre og sammenfallende perioder, og dette gir oss mulighet til å studere deres relasjon i et lengre tidsperspektiv.⁸⁰

3.2.1 “Herra biskop ritade til hins kiærasta vinar sins”⁸¹ – Biskopens kjæreste venn

Abbed Runolv holdt sin posisjon i 40 år, fra valget i 1264 til han døde i 1307. At abbeden av Þykkvabær har vært en lojal støttespiller for biskop Arne er tydelig, og deres bakgrunn gjør det sannsynlig at han var det på et tidlig tidspunkt. Han omtales senere som biskopens mest tiltrodde mann,⁸² og opptrer ofte i biskopens selskap eller handler på vegne av ham.⁸³ At abbeden har en så sentral posisjon i biskopens nettverk tyder på at biskop Arne verdsatte klosteret høyt. Det nære samarbeidet kan skyldes den geografiske nærheten mellom klosteret og bispesetet.

⁷⁷ Asb: kapittel 8

⁷⁸ Asb: kapittel 129-147

⁷⁹ ÍA: 386

⁸⁰ Muligheten til dette er langt fra selvsagt, og arbeid med alle de ulike relasjonene en middelaldersk biskop må forholde seg til kan mildt sagt være forvirrende. I løpet av biskop Arnes embetsperiode, forholder han seg til fire biskoper og 12 paver – skjønt flere holdt embetet en så kort periode at de neppe har rukket å gjøre noe videre inntrykk på sine undersåtter.

⁸¹ Asb: kapittel 73

⁸² Asb: kapittel 129

⁸³ Asb: kapittel 3, kapittel 11, kapittel 17, kapittel 48, kapittel 51, kapittel 54, kapittel 71, kapittel 73, kapittel 81, kapittel 84, kapittel 123, kapittel 127, kapittel 128, kapittel 129, kapittel 136, kapittel 137, kapittel 138, kapittel 143, kapittel 146, kapittel 147

Et lignende forhold kan ikke spores mellom biskop Arne og biskop Jørund, og abbed Runolv har tilsynelatende heller ikke forholdt seg til biskop Jørund ved andre anledninger enn i forbindelse med sin kontakt med biskop Arne.⁸⁴ Brevveksling foregår mellom biskop Arne og abbed Runolv, og mellom Anne og Jørund, men ikke mellom biskop Jørund og abbeden.⁸⁵

Arne og Jørund samtaler og brevveksler gjennom sagaen om temaer knyttet til stadamålene. Runolv framstilles da som en kirkerettslig lærd mann som kan bistå biskopene med å avklare komplekse kanoniske problemstillinger.⁸⁶ Dette gir et indisium om at klosteret Þýkkvabær holdt en viktig posisjon for hele Island. Gjennomgående opptrer likevel Runolv som en sterkere støttespiller for Arne og fremstilles i et mer positivt lys enn Jørund. Sagaen ble til i miljøet rundt Skálholt bispedømme, og om klosteret har hatt en tett tilknytning til bispesetet, kan det forklare at abbeden fremstilles i et spesielt fordelaktig lys. Runolv framstilles i like ordelag som biskopen selv.

Abbed Runolv reiser flere ganger omkring i bispedømmet i Arnes ærend, samt i ærend som vedkommer begge bispedømmene, og han framstår som en selvstendig aktør i dialogen med motstandere og venner. Blant annet gjelder dette saken om staden Oddi. Det er en sak som i korte trekk dreier seg om de tre brødrene som har arvet gården, og havner i konflikt med biskopene om hvorvidt eiendomsretten tilfaller dem eller kirka. Arne inngår en avtale om at staden skal gis til presten Grim Holmsteinsson, og sender Runolv og en annen mann for å undersøke om avtalen blir fulgt. Når de kommer fram, har ikke brødrene etterkommet Arnes ønske.⁸⁷ At Runolv fikk oppdaget med å sørge for at staden tilfalt kirka gir indikasjoner på at han var en viktig aktør i stadamålene. Saken er innfløkt og vies mye plass i sagaen, spesielt fordi løsningen på den ville påvirke hvordan de øvrige stadene skulle behandles.

Som rådgiver ble også abbeden høyt verdsatt av Arne. Han var spesielt sentral i meklingen mellom Arne og Ásgrim Torsteinsson. Runolv fremstår da som tilgivende og ønsker etter å ha samtalt med Ásgrim at de to skal forsones, men Arne stiller spørsmål ved Ásgrims intensjoner: «*Da biskopen fikk høre dette, skjønte han raskt at det var hyklari fra Ásgrims side, ettersom han oppførte seg mest vennlig mot den mannen som biskopen hadde størst tillit til.*»⁸⁸ Arne lar også transkribere og oversende brev blant annet fra kongemakten under formynderstyret til kong Eirik, til Runolv for at han skal kunne tolke dem og gi råd.⁸⁹

⁸⁴ Asb: kapittel 48, kapittel 137

⁸⁵ Asb: kapittel 73, kapittel

⁸⁶ Asb: kapittel 73, kapittel 74

⁸⁷ Asb: kapittel 17, kapittel 21, kapittel 44

⁸⁸ Asb: kapittel 71

⁸⁹ Asb: kapittel 73

3.2.2 “Engan mann jafnvel fallenn til þessa starfs”⁹⁰ - Biskopens fortrolige

Det er klart at båndet mellom Arne og Runolv var spesielt sterkt. Deres vennskap fremstår som en tidlig allianse som Arne gjorde nytte av i embetet sitt, og han framstår som en viktig rådgiver. Forholdet må ikke bare forstås i lys av personlige bånd, men som et av de mange forholdene til innflytelsesrike personer som Arne var avhengig av for å få gjennomslag i sine kampsaker. Abbeden må også, som en representant for noen av reformbevegelsen fremste fanebærere, augustinerne, ha delt flere av biskopens idealer.

I perioden 1289-91, mens Arne er i Norge, er det Runolv som fungerer som overhode i bispesetet, og han innehar også posisjonen i 1299, etter Arnes død,⁹¹ mest sannsynlig fram til Arne Helgeson blir vigslat, ettersom han sammen med biskop Jørund stevnes til Norge i 1303.⁹² Arne Helgeson ble biskop i 1304. I forbindelse med at vervet tilskrives Runolv i 1289, uttaler Arne at abbeden er den eneste han kjenner som i kraft av klokskap, pålitelighet og manndom var egnet til oppgaven⁹³. Mens han fungerer som biskop, holder de kontakten med gaver, brev og sendebud. Etter at Arne mottar en baldakin av kong Magnus, gir han denne videre til Runolv.⁹⁴ Betydningen av gaver har blitt trukket fram som et viktig bindemiddelet i den norrøne verden i høymiddelalderen, blant annet av Jón Viðar Sigurðsson.⁹⁵ Gaveutvekslingen tyder på at Arne hadde en sterk interesse av å opprettholde et nært forhold til abbeden, og eventuelt også klosteret, på grunn av Þykkvabærs strategiske og historiske posisjon og innflytelse.

Runolv har en aktiv rolle i stadamálaene. Han gjør krav på flere stader,⁹⁶ og involverer seg i konflikten om Oddi. I tillegg møter og rådslår han med biskop Jørund i Arnes sted. Sagaen framholder at han utførte sine oppdrag med samme myndighet som biskopen selv.⁹⁷ Han gir også advarsler til Loft Halvdansson og legger forbod på ham. Når de to møtes, går Loft med på å gi fra seg Oddi hvis „den biskopen hadde tildelt staden ville overta den“. Det dreier seg her om Grim Holmsteinsson, som vi skal komme tilbake til senere. Han gir også advarsler til andre stadamálmenn, en Olav Arnesson som holdt en stad på Snæfellsnes, og brødrene Kjetil, Pål og Tofte.⁹⁸ De tre siste får absolusjon, men ettersom Olav ikke etterkommer ønskene fra kirka, lyser Runolv ham i bann. Gjennom hele denne prosessen har han kontakt med Arne i brevform,

⁹⁰ Asb: kapittel 129

⁹¹ ÍA: 386

⁹² ÍA: 147, 389, 486

⁹³ Asb: kapittel 129

⁹⁴ Asb: kapittel 54

⁹⁵ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen, vennskapets makt i Norge og på Island 900-1300*

⁹⁶ Asb: kapittel 137, kapittel 38

⁹⁷ Asb: kapittel 137

⁹⁸ Sønnene til Kjetil Loftsson, som ellers ikke vedkommer denne oppgaven

og etter å ha blitt oppdatert på utviklingen i dommen om stadamálene i Bergen,⁹⁹ møter han på Arnes oppfordring og kommer til enighet med ham.¹⁰⁰ Vi ser her tydelig hvordan Arne er avhengig av sine kontakter på Island både for å etterkomme erkebiskopens ønsker og for å holde stand mot motstanderne i stadamálene.

3.2.3 «Dyrndarfullt dæme hins mikla Augustinj»¹⁰¹ - Runolv som lærd augustiner

Abbed Runolv tilskrives en saga om kirkefaderen Augustin, bevart i AM221 fol.¹⁰² Med tanke på det nære forholdet mellom ham og biskopen, er det interessant at Augustin nevnes med navn nokså tidlig i Biskop Arnes saga, i forbindelse med endringer biskop Arne foretok tidlig i sin bispegjerning. Biskopen endret skikken med å begrave udøpte barn langt unna kirkegårdene; nå skulle de få kunne ligge tett opp mot gjerdet, om ikke i vigslet jord. Til dette finner han et «*herlig forbilde*» hos Augustin.¹⁰³ Tatt i betraktning forholdet mellom abbed Runolv og biskop Arne, er dette interessant. Augustinerbevegelsen er kjent som viktige bærere av reformbevegelsen i kraft av sin rolle som idealer for sekundærgeistlige, og dette vil kunne indikere augustinerbevegelsens posisjon som forbilder også på Island, og deres betydning for Arnes arbeid med en kristenrett. Kristenretten skal vi komme tilbake til i kapittel 4.

Mest eksplisitt trer abbedens rolle som forbilde fram i saken om Odd Torarinsson Odd skulle på pavens ordre løses fra bann. Bannet hadde biskop Heinrek lyst ham i grunnet en rekke forhold.¹⁰⁴ De to islandske biskopene diskuterte seg imellom hvordan og når bannet skulle løses, og biskop Jørund beskrives i sagaen som om den som trenerte saken, mens Arne fremstilles som om han ville etterkomme instruksjonene fra paven så raskt som mulig. Han sendte derfor abbed Runolv med et følge til Seyla, der liket lå begravet, for å hente det opp, da han selv ble forhindret av et gjestebud hos abbed Vermund av Þingeyrar.¹⁰⁵ Her ser vi at det geistlige nettverket opprettholdes gjennom gjestebud, men å gå dypere inn i klosteret Þingeyrars plass i nettverket er utenfor denne oppgavens formål.

Når Arne og Runolv møtes for å ta liket med seg til Skálholt, skjer det overnaturlige ting med følget. Kisten som inneholder levningene blir for tung til at hesten kan dra den, og tauene

⁹⁹ Se denne oppgavens del om biskopens nettverk i Björgvin

¹⁰⁰ Sagaen sier at de «når en form for overenskomst» uten å utbrodere det nærmere.

¹⁰¹ Asb: kapittel 14

¹⁰² AM221 fol. finnes i samlinga til Stofnun Árna Magnússonar i Reykjavík, men er ikkje tilgjengelig for allmennheten.

¹⁰³ Asb: kapittel 14

¹⁰⁴ Han hadde forbrutt seg mot kanonisk lov på flere områder. Blant annet hadde han tatt penger gitt til kirkene Fell, Grimsey og Ljósavatn, og også ranet «forbudt gods» på Hvammur. I tillegg hadde han forsynt seg av en hval på Grimsey, som tilfalt biskopen. Han hadde også holdt biskop Heinrek i fangenskap.

¹⁰⁵ Benediktinerkloster

ryker. Dette til tross for at den ikke veier mer enn *vætt*, 34,72 kg i moderne målenheter. Abbeden forstår at det er bannskapen til en i reisefølget som har skylden, og ber ham la det være. Reaksjonen fra reisefølget er å banne enda kraftigere, men abbeden vet råd. Han instruerer biskop Arne om å følge ham og ri bak kisten, som dras av en hest. De to leser bønner over det, og dette løser problemene.¹⁰⁶ Her framstilles abbeden som aktøren som sitter på den teologiske balasten til å håndtere en slik situasjon.

3.3 GRIM HOLMSTEINSSON: BISKOP ARNES FORHOLD TIL STADAPRESTENE

Sagaen navngir flere prester som får tildelt stader av Arne når kirka har fått kontroll på dem.¹⁰⁷ Presten Grim Holmsteinsson framtrer likevel i en spesiell stilling, noe tildelingen av den strategisk viktige staden Oddi vitner om. Da Oddi ble fradømt Halldorsønnene i 1273, ga Arne den til presten Grim Holmsteinsson. På grunn av stadens relevans, må tildelingen forstås som uttrykk for at Grim holdt en spesiell stilling i Arnes nettverk, gjennom sin tilknytning til Þýkkvabærmiljøet.

Presten hadde også korrespondanse med abbed Runolv, noe som er blitt trukket fram av Kristoffer Vadum. En gang omkring 1280 skal abbeden ha bedt Grim om å forfatte en saga om døperen Johannes.¹⁰⁸ Grims svarbrev, som finnes bevart, gir inntrykk av at abbeden har vært svært spesifikk i sine instruksjoner, både hva gjelder form og innhold. Sagaen skulle, i tillegg til å gi en gjennomgang av døperens liv og gjerning, også utfylles med glosser fra kirkefedre som Gregor den store, Augustin, Ambrosius og Hieronomus. Slik kan sagaen ha vært ment til opplæring, ikke bare av en alminnelig kristenhet, men også til regulær- og sekulærgeistlige. Interessant nok finner vi både Augustin og Ambrosius omtalt i Biskop Arnes saga,¹⁰⁹ som ble til i det lærde geistlig miljøet rundt Skálholt bispesete. At presten har fått et slikt oppdrag kan både fortelle at han var en høyt ansett lærd, og hvordan lærdom ble formidlet hos geistlige på Island, noe Kristoffer Vadum viser i sin avhandling.¹¹⁰ At denne kunnskapen fantes i miljøet rundt Þýkkvabær kan langt på vei forklare hvordan en lydbiskop i kristendommens utkant var i stand til å utforme en kristenrett tilsynelatende uten mye innblanding fra erkebiskop Jon Raude. At biskopen også var i nært samarbeid med forfatterne gir også et klart inntrykk av at denne kunnskapen var tilgjengelig for ham.

¹⁰⁶ Asb: kapittel 51

¹⁰⁷ Asb: kapittel 105, kapittel 115

¹⁰⁸ Vadum: 170

¹⁰⁹ Asb: kapittel 13, kapittel 14, kapittel 145

¹¹⁰ Vadum: 198

Staden Oddi holdt Grim til 1284, da den igjen ble gjort krav på av Haldorsønnene, og Grim ble tvunget til å reise til Breiðabólstaður i Fljótshlíð. Denne hadde vært underlagt Skálholt bispesete i lang tid og var altså ikke kontroversiell på samme måte; ingen lekmenn gjorde krav på den.¹¹¹ Biskop Arne kan ha ønsket å hjelpe Grim ved å tildele ham denne mens konflikten med Steinvorsønnene pågikk. Under tinget i 1288, er presten en av interessehaverne når det bes om at saken skal løses av kong Eirik og erkebiskop Jørund i Norge.¹¹² Etter denne dommen, som går i kirkens favør, tildeler erkebiskopen staden til en annen prest, Gudmund Hallsson, til stor forargelse for Arne.¹¹³ Dette kan tolkes som en reaksjon på å ha blitt overprøvd av erkebiskopen, men kan også forstås som et uttrykk for viktigheten av at Arne holdt seg inne med de islandske støttespillerne sine. At Grim ble fratatt staden på denne måten kunne lett føre til uvilje. Biskopen løste problemet ved å tildele Gudmund Breiðabólstaður som Grim til da hadde holdt. Slik kan han ha holdt seg inne med en viktig samarbeidspartner, som måtte behandles med vennlighet og respekt.

Når det gjaldt stadene det var mest strid om, må det ha vært spesielt viktig for Arne at prestene som forvaltet dem var lojale både til biskopen og universalkirka. Bare ved hjelp av dypt dedikerte lojale støttespillere kunne reformbevegelsen vinne fram. Presten Grim Holmsteinsson oppfyller dette premisset, men det var slett ingen selvfølghelighet for alle stadaprestene.¹¹⁴ De er slett ikke alltid kun tro til sitt overhode og universalkirkas idealer.

Et eksempel er presten Torvald Helgesson, hvis forhold til Arne kontrasterer sterkt med Grim Holmsteinssons. Torvald omtales som gjeveste av biskopens overklerker,¹¹⁵ og må ha vært en viktig aktør. Han fikk staden Holt i 1285, altså mens konflikten sto i full blomst. Ravn Oddsson så en mulighet til å endre utviklingen gjennom presten. Han forsøkte sammen med Eirik Mårdsson, som tok kontroll over Holt året før,¹¹⁶ flere ganger å ta Torvald til fange, under påskudd av at presten skyldte Ravn penger. Sagaen begrunner dette med at biskopen da ville tvinges til å bli mer medgjørlig. Det andre forsøket lyktes,¹¹⁷ og Ravn hadde prestens lojalitet fra dette tidspunktet. Imidlertid kan Torvalds lojalitet til biskopen betviles på et tidligere tidspunkt; det viste seg at han brukte kirkeeiendom til å berike både seg selv og sin familie.¹¹⁸

¹¹¹ Asb: kapittel 81

¹¹² Asb: kapittel 127

¹¹³ Asb: kapittel 142

¹¹⁴ Jeg bruker uttrykket *stadaprest* om prestene som biskopen satt til å forvalte kirkene konflikten sto om.

¹¹⁵ Asb: kapittel 125

¹¹⁶ Asb: kapittel 81

¹¹⁷ Asb: kapittel 115, kapittel 124

¹¹⁸ Asb: kapittel 136

Det er ved å se slike innflytelsesrike aktører opp mot hverandre at nødvendigheten av å ha et lojalt og reformvennlig nettverk innad i geistligheten kommer fram. Kampen om stadene var ikke en konflikt som utelukkende foregikk mellom Arne og hans verdslige motstandere, men en konflikt hvor aktørene hadde ulike og til dels motstridende motiver. Innad i det profesjonaliserte geistlige nettverket var man nødt til å forholde seg til aktører med mange overlappende interesser. Det var ikke snakk om en konflikt mellom kirke og verdslig makt, men om en konflikt mellom tilhengere av ulike forståelser av kirkas posisjon, med Arne som en av de fremste representantene for universalkirka og reformbevegelsen. Derfor var det avgjørende for biskopen at han fikk lojalitet fra sine undersåtter, og viktig for ham å respondere på ulydighet med en hard hånd. Arne reagerte på Torvalds fremferd ved å nekte ham utreise fra Island.¹¹⁹ Måten Arne innsatte Grim Holmsteinsson, som tidlig var blitt en del av biskopens innerste sirkel, og med bakgrunn fra det reformvennlige nettverket rundt abbed Brand, og dermed lojal mot biskopen fra et tidlig tidspunkt, viser hans evne til å navigere i dette komplekse sosiale kirkelige og verdslige landskapet ved å sørge for at han fikk sine støttespillere inn i viktige posisjoner.

3.4 ÞÝKKVABÆR - ET LÆRD AUGUSTINSK SENTRUM PÅ ISLAND

De to islandske biskopene Arne og Jørund fikk hele sin kirkelige forankring og utdanning ved Þýkkvabær, i lære hos abbed Brand. De reiste ikke utenlands før stevningen til Nidaros av erkebiskopen – Arne som del av abbed Brands reisefølge i 1263, Jørund da han ble vigslet til biskop av Hólar i 1267. Abbed Runolv, som også hadde samme bakgrunn, forlot aldri Island. Mens norske og islandske historikere har forbundet kompetanse om kanonisk rett og litteratur med studenter som reiste til kirkesentrum som Paris, Oxford, Cambridge, Bologna eller Orleans,¹²⁰ har Kristoffer Vadum trukket fram hvordan lokal undervisning og selvstudier også kan har vært benyttet for å utdanne den stedlige geistligheten.¹²¹ Vi kan derfor anta at den nødvendige kompetansen for å utdanne også høygeistlige fantes på Island. Han har tilnærmet seg formidlingen av denne lokale lærdomsproduksjonen ved å analysere både helgenlitteratur og kanoniske kommentarverk, deriblant manuskripter som har blitt produsert i tilknytning til Þýkkvabær.¹²²

¹¹⁹ Torvald reiste imidlertid uten biskopens samtykke for å møte kong Eirik. Han døde i Norge. Asb: kapittel 133

¹²⁰ Helle 1974: 630

¹²¹ Vadum: 25

¹²² Vadum: 170

At klosteret har hatt en spesiell stilling i det geistlige nettverket på Island kan også opplysninger om abbed Runolvs periode tyde på. Før 1267 fantes det fire augustinerklostre på Island, grunnlagt fra 1168 til 1226; Þýkkvabær (1168) Flatey (1172), Saurbær (1200) og Viðey (1226). Flatey ble flyttet til Helgafell på 1180-tallet. På slutten av 1200-tallet og begynnelsen av 1300-tallet ble to av korbrødrene i Þýkkvabær innsatt som abbeder ved andre klostre; Gudmund Torvardsson ble abbed på Helgafell og Andres drengur på Viðey.¹²³ Korbrødrene i augustinerklostre valgte selv sine abbeder, og at disse abbedene ble hentet fra Þýkkvabær kan underbygge en teori om at dette klosteret har hatt en spesielt sterk betydning. Som det første augustinerklosteret på Island, oppført kort tid etter opprettelsen av erkebispesetet, og med en abbed som senere ble vigslet til biskop av Øystein Erlendsson, og som opplæringsinstitusjon for blant annet biskopene Arne og Jørund, framstår denne tilknytningen som troverdig. Kanskje har klosteret fungert som et slags moderkloster. Det finnes ingen tvil om at klosteret hadde en spesiell status.

Islendingene ser altså ut til å ha kunnet tilegne seg omfattende kunnskaper om kirkerettslige spørsmål på Island, eller i det minste uten å behøve å reise lenger enn til Norge. Særlig viser situasjonen til abbeden at behov for opplæring i temaer som teologi og kirkerett kunne bli møtt hos det lærde miljøet som fantes på Island. Biskopenes reiser til Nidaros og Bjørgvin kan ha gitt videre kompetanse, som igjen kom det lærde miljøet på Island til gode, men det er Þýkkvabær og miljøet rundt abbed Brand, hvor de alle tre har fått sin teologiske utrustning, som trer fram som det tidligste utspringet til de to reformbiskopenes kunnskaper. På grunn av beliggenheten kan Skálholt ha dratt større nytte av denne institusjonen enn Hólar, noe jeg vil diskutere når jeg tar for meg Þýkkvabærs mulige domkapittelfunksjon.

At augustinerne både hadde en streng regulærgeistlig livsførsel og kunne inneha vigslede stillinger blant sekulærgeistligheten ga dem anledning til å fungere som idealer for sekulærgeistligheten. Denne spesielle stillingen gjorde dem til viktige aktører i reformkirkebevegelsen, og dette augustinske idealet skinner også igjennom i biskop Arnes saga. Flere av Arnes angrep på geistliges opptreden kan forstås i dette perspektivet. Tidlig i sagaen presenteres utfordringene Arne har med kirkens menns lettferdige utenomekteskapelige forhold, og disse presentere som problemer Arne tar svært alvorlig, allerede før han blir vigslet til biskop og før han har mulighet til å bli instruert av erkebiskop Jon Raude. Mens Arne hadde oppsynet med Hólar bispedømme, i påvente av at en ny biskop skulle velges, havnet han i

¹²³ Jónsson 1887: 221

konflikt med Gissur jarl.¹²⁴ Disputten dreide seg om diakonen Odde, som ønsket å gifte seg, på tross av at forbudet mot ekteskap var oppholdt av både biskop Botolf og Heinrek. Arne reagerte sterkt på at jarlen deltok i gjestebudet, og lyste forbod over alle som var til stede. Gissur var selv vigslert til diakon og argumenterte for at forn landsskikk på Island for slike forhold måtte tale sterkere enn den kirkelige juridistikken. Gissur Jarl bøyde seg etter hvert for Arnes tolkninger. Etter å ha blitt biskop, gikk Arne også sterkt ut for å få bukt med problemet med geistlige som hadde friller,¹²⁵ en praksis som har vært nokså vanlig i det norrøne samfunnet.¹²⁶

Vi ser altså flere ganger at biskop Arne, som har bakgrunn fra augustinerklosteret Þýkkvabær, kommer i konflikt med sekulærgeistligheten om hvordan de representerer kirka. Dette kan forstås som et uttrykk for at Arne var sterkt influert av augustineridealet å være forbilde for andre gjennom ord og eksempel.¹²⁷ Idealet kan også spores i opplysningene om Arnes renomme for å dømme strengt i saker hvor geistlige forbrøt seg mot lekfolk,¹²⁸ hvor det fortelles at han ønsket å venne kirkens menn av med all upassende oppførsel. Problemene med reaksjonene fra sekulærgeistlige løste han ved å tildele de samme geistlige lønnsomme prebender eller andre fordeler for at de også skulle slå seg til ro med dommen.

Den samme bakgrunnen og kontakten med Þýkkvabær kan forklare hvordan Arne var i stand til å utforme en kristenrett, en oppgave som krevde inngående kunnskap om kirkerett. Det er spesielt iøynefallende at biskop Arne gjorde dette, ettersom geistligheten på Island ikke hadde forankring i kirkejuridiske sentra i Europa; Islendingenes kontakt med Europa gikk gjennom Norge.

3.5 DOMKAPITTELFUNKSJONEN

Da Arne ble valgt til biskop i 1267, var det med støtte fra et ukjent miljø på Island; Han hadde med seg et anbefalingsbrev fra «*hinir vitruztu menn*», de viseste menn, som med biskop Jørunds samtykke ville be erkebiskop Jon Raude innsette Arne som biskop.¹²⁹ Dette uttrykket dukker også opp ved en tidligere anledning i sagaen, da biskop Sigvard med disse «*viseste menns*» råd og samtykke gir Arne prestevigsel og setter ham til å fungere som kirkens overhode i Hólar i 1264.¹³⁰ Dette må dreie seg om geistlige aktører, og de må ha samarbeidet med biskop Jørund

¹²⁴ Asb: kapittel 6

¹²⁵ Asb: eksempelvis i kapittel 28, kapittel 136

¹²⁶ Sverre Bagge 2003: 76

¹²⁷ Jfr. tittelen «Å lære andre gjennom ord og eksempel», Nenseter 2002

¹²⁸ Asb: kapittel 13

¹²⁹ Asb: kapittel 8

¹³⁰ Asb: kapittel 5

i 1267, men altså også med biskop Sigvard tidligere. Opplysningene gir grunnlag for en teori om at det fantes et nettverk i tilknytning til Skálholtbiskopen som involverte seg i utnevning til stillingene som krevde ordinasjon.¹³¹ Det er nærliggende å forestille seg at abbeden ved Þýkkvabær kloster har vært en av dem. Rådet kan ha tilhørt nettverket rundt abbed Brand og senere abbed Runolv. Dette gir implikasjoner til Þýkkvabærs rolle i den islandske geistligheten.

Av opplysningene fra de foregående underkapitlene, ser vi at Þýkkvabær har hatt en sentral posisjon blant de augustinske klosterinstitusjonene, og hatt inngående kontakt med bispesetet, en kontakt biskop Arne må ha visst å nyttiggjøre seg. Spørsmålet er om klosteret kan ha tatt form av domkapittelfunksjon for bispesetet, slik vi kjenner det fra Norge. En måte å undersøke dette på er å se på klosterets og bispesetets beliggenhet. I Nidaros lå Elgeseter kloster i kort avstand fra erkebispesetet, kun adskilt av Nidelven. Jonsklosteret i Bergen lå også i tett forbindelse med erkebispesetet der, og kontakten mellom institusjonene kunne foregå effektivt og uten forsinkelser. Norske historikere har derfor hatt lett for å forstå hvordan disse kan ha fungert understøttende for bispesetenes funksjoner.¹³² Situasjonen på Island er en annen. Klosteret i Þýkkvabær lå i relativ nærhet til bispesetet i Skálholt, men i en slik avstand at den primære kommunikasjonsformen må ha vært brev, og representanter for henholdsvis bispesete og kloster har ikke kunnet hatt daglig korrespondanse. Samarbeid mellom de to institusjonene blir ikke usannsynliggjort av dette men avstanden kan forklares med utgangspunkt i den islandske bosetningsstrukturen, som skiller seg fra den norske fram til tidlig moderne tid. I Norge fantes det på 1100- og 1200-tallet allerede godt etablerte bystrukturer både i Nidaros og Bjørgvin. Islendingene levde derimot svært spredt, på adskilte gårder,¹³³ så i det islandske perspektivet må avstanden mellom bispesete og kloster ha framstått som relativt kort. Þýkkvabær kan da ha hatt lignende funksjoner som vi ser for oss for Elgeseter kloster og Jonsklosteret, hvor ordensbrødrene kan ha fungert som kanniker ved erkebispesetet.

En annen måte å tilnærme seg denne problemstillingen på er å se på funksjonene til de to abbedene ved Þýkkvabær på siste halvdel av 1200-tallet. Abbed Runolv fungerte i biskopens sted ved flere anledning; først i 1289-91¹³⁴, og deretter fra 1299 fram til 1303, da Arnes nevø Arne Helgesson var i Norge for å få sin bispevigsel.¹³⁵ Den siste opplysningen er spesielt

¹³¹ Diakon-, preste- og bispevigsel

¹³² For eksempel Bagge 2007: 62 og Helle 1984: 148

¹³³ Tettere bebyggelse oppsto ikke før på 1700-tallet, og selv da bare i form av små sesongbaserte fiskevær og mindre handelstorp. Noen bystruktur på Island har det nesten ikke vært å snakke om før bosetningsmønsteret endret seg på tidlig 1900-tall. Se Gunnar Karlsson *Iceland's 1100 years*: 44, 109, 175, 292

¹³⁴ Asb: kapittel 129

¹³⁵ ÍA: 386,147

interessant, da den viser at abbedens inntreden ikke var en engangsforeteelse, på bakgrunn av hans personlige bånd til Arne Torlaksson. At Runolv ble valgt kan selvfølgelig skyldes at han alt hadde erfaring fra embetet etter å ha opptrådd i rollen før, men vi sitter igjen med et inntrykk av at samarbeid mellom klosteret og bispesetet har forekommet over en lengre periode. Når vi også vet at abbed Runolv ikke var den første ved Þykkvabær som holdt embetet mens biskopen var utenlands, men at også abbed Brand trådte inn i biskop Sigvards sted i 1250-54, støttes denne teorien. At begge abbedene fungerte i denne posisjonen danner grunnlag for å anta at korbrødrene kan ha hatt kannikfunksjoner ved bispesetet.

Domkapittelfunksjonen kan også undersøkes ved å se på forutsetningene for bispesetet på Hólar, som var svært ulike Skálholts. Opplysningene om at abbed Runolv fungerte i Arnes sted da han var i Norge, kan kontrasteres med opplysningene om hva som skjedde når biskop Jørund var utenlands. I kapittel 121 kan vi lese at Arne ble bedt om å vigsle de som prostene på Hólar sende til ham, om å vigsle krisma og oleum og de største kirkene om de ble vanhelliget, i tillegg til andre saker som hørte til bispeembetet.¹³⁶ Det er altså Arne som fungerer som biskop i Jørunds sted, og i praksis over hele Island i perioden Hólar-biskopen er utenlands. Den ulike praksisen er interessant. Den kan antyde at Þykkvabær nettopp har fungert som et regulærgeistlig domkapittel for bispesetet på Skálholt, på samme måte som i Norge på 1100-tallet. Biskop Sigvard hadde bakgrunn som abbed ved klosteret på Selja. Det er usikkert hva slags kloster dette var, men det er blitt tilskrevet benediktinerne, som også var viktige aktører i reformbevegelsen. Bispesetet på Senja ble opprettet i 1068, og ser ut til å ha vært knyttet tett opp mot denne klostervirksomheten. Vi må anta at biskop Sigvard var godt kjent med denne virksomheten, og det er mulig at klostervirksomheten i Þykkvabær er blitt trukket tettere opp mot bispesetet på hans instruks. Det er mulig at ettersom biskop Brand selv hadde tilknytning til bispesetet under sin tid som abbed, og fungerte i biskopens sted mens han var i Norge, kan dette ha sådd frøet både til biskop Jørunds ønske om et domkapittel ved Hólar og til Arnes innsettelse av Runolv da han reiste til Norge i 1289.

I 1267, kort tid etter å ha blitt vigslet, fikk biskop Jørund tillatelse til å opprette et domkapittel tilsluttet bispesetet.¹³⁷ Tillatelsen må ha kommet fra erkebiskopen. Denne opplysningen blir fulgt av en oppføring om Gissur jarl: „Þann vetur en sama at jolvum var þat radit med þeim Jorundi byskupj og Gisuri jarli at jarl skuldi fara vm sumarit næsta epter til Videyar og taka þa þegar vid kanvka klædvum“. Gissur jarl skulle altså i samråd med Jørund

¹³⁶ Asb: kapittel 121

¹³⁷ ÍA: 331

reise til Viðey, som var et augustinerkloster og bli kannik, og det er mulig at de to oppføringene henger sammen. Gissur holdt til på Reyniður, et gammelt høvdingesete, og dette ga han før sin død fra seg til klostervirksomhet. Dette har Magnús Stefánsson sett som en mulighet for at biskop Jørund og Gissur jarl i samråd har ønsket å opprette et augustinerkloster der, og at Jørund ønsket dette kosteret på Reynistaður for å understøtte bispesetet.¹³⁸

På denne tiden sto jarlen uten noe maktgrunnlag¹³⁹, og å vie seg til kirka og gå i kloster kan ha vært den eneste løsningen for jarlen, som var vigslet til diakon. Gissurs død i 1268 kan ha lagt planene om et augustinerkloster på området på is. Det ble ikke opprettet noe domkapittel i tilknytning til Hólar bispedømme, og de to klostrene Jørund stiftet i løpet av sin embetsperiode ble stiftet nesten to tiår senere. På Reynistaður ble det opprettet et nonnekloster i 1295, og på Möðruvellir om lag en dagsreise fra bispesetet¹⁴⁰ ble det stiftet et augustinerkloster samme år.¹⁴¹

På Möðruvellir fungerte biskopen selv som abbed, men i praksis må det ha vært prioren som hadde hovedansvaret for det, da biskopen må ha hatt begrenset mulighet til daglig drift samtidig som han forvaltet bispesetet. Stefánsson ser ikke noen videre sammenheng mellom dette klosteret og bispesetet.¹⁴² I tiden etter Jørunds død skulle klosteret føre til konflikt mellom augustinerne ved klosteret og de kommende biskopene Audun Raude (1313-1322) og Laurentsius Kalvsson (1324-1331). Da klosteret brant i 1316/17, og brødrene ble spredt omkring i bispesetet, lot ikke Audun Raude reise noe nytt kloster. Også Laurentsius motsatte seg dette, og nøyde seg med å reise en ny kirke der klosterets kirke hadde stått. Også andre representanter for augustinerbevegelsen protesterte på Laurentsius framferd; abbeden ved Elgeseter kloster reiste krav om at det måtte opprettes et nytt kloster på området, og omfattende mekling måtte til mellom biskopen og representanter for augustinerne før en løsning kom på plass.¹⁴³ Situasjonen på Nord-Island var altså også i ettertiden at biskopen på Hólar ikke kunne støtte seg på de nærliggende klostrene på samme måte som biskopen i Skálholt.

Selv om det tilsynelatende ikke ble noen konsekvenser av Jørunds tillatelse til å oppføre et domkapittel, gir det rom for refleksjon rundt hva et slikt domkapittel kunne betydd for bispesetet og rundt hvorfor biskop Jørund ønsket et. Med bakgrunn fra augustinerklosteret

¹³⁸ Magnús Stefánsson 1978: 118-119, og 1975: 83

¹³⁹ Som jarletittelen antyder, var Gissur jarl kongens mann på Island fram til 1261. Han mistet gradvis sin gunst, samtidig som Ravn fikk sin styrket, antagelig fordi han ikke utøvet myndigheten fra kongen på en måte som kongen så seg tjent med. Når Gissur jarl opptrer i Biskop Arnes saga, har han ikke lenger noen sterk politisk posisjon.

¹⁴⁰ Lsb: kapittel 49

¹⁴¹ Grunnleggingsåret er noen ganger oppgitt til 1296

¹⁴² Magnús Stefánsson 1977: 119

¹⁴³ Pedersen, S. A. (2012): 65

Þýkkvabær kan hans posisjon på Hólar ha fortont seg som avskåret fra det nettverket han kunne benyttet seg av for å etterleve erkebiskopens ønske om kontroll over stadene. Ønsket om en lignende institusjon å støtte seg på kan være årsaken til at han sendte Gissur jarl for å opprette et augustinerkloster på Reynistaður. Jørunds strategi i stadamálene var preget av en pragmatisk tilnærming til de tidligere godene, som han måtte samarbeide med. Strategien kan skyldes at det reformkirkelige nettverket ikke var godt nok utbygd på Nord-Island, og at biskopen derfor i større grad var avhengig av en pragmatisme i møte med verdslige makthavere. Biskopenes ulike strategier skal vi straks se nærmere på.

3.6 BJØRNEN OG REVEN – BISPESETENES ULIKE UTGANGSPUNKT

Ravn Oddson skal en gang ha uttalt om de to islandske biskopene at «*så mye skiller deres sinnelag at biskop Arne går på som en bjørn mot alt som kommer i veien for ham, mens biskop Jørund er slu som rev (...) Men begge kommer likevel til slutt frem til samme mål*». ¹⁴⁴ Mens biskop Arne håndterte lekfolk som tok kontroll over stadene med hard hånd, benyttet altså Jørund en mer kompromissfull strategi. Dette er blitt forklart med at Jørund selv hadde en fot i begge leire, gjennom sin egen tilknytning til verdslige makthavere. ¹⁴⁵ I diskusjon om Jørunds strategi for å sikre at stadene tilfalt kirka, skal Arne selv ha ytret «*Jeg synes ikke at min bror har begått simoni*» ¹⁴⁶, men selv holdt fast på at han selv ikke ville handlet på samme måte. Reformbevegelsen ser ut til å ha hatt svært ulike utgangspunkt i de to islandske bispesetene, og strategiene forteller mer om disse ulike utgangspunktene enn om reel uenighet om kirkens råderett over stadene. Vi må også holde fast på forståelsen av hvordan kildegrunnet spiller inn. Jørunds strategier er kjent gjennom Biskop Arnes saga, som fremstiller Arnes biskopgjerning. I situasjoner der Arne opptrer på måter som kan reise tvil om hans lojalitet til kirkas sak, gir sagaen alltid en forklaring på hvorfor biskopen opptrer slik. ¹⁴⁷ Noen slik renvasking av biskopens moralske tilstand blir aldri tillagt biskop Jørunds handlinger.

¹⁴⁴ Asb: kapittel 102

¹⁴⁵ Beistad 2008:79

¹⁴⁶ Begrepet simoni omfattet i utgangspunktet kjøp av kirkelige embeter, men ble med den gregorianske reform utvidet til å dekke alle former for verdslig innblanding i kirkelige embeter, og kirkeeiendom. Ingesman 2012: 384

¹⁴⁷ For eksempel når Arne konfronteres av Jon Raude om sitt vennskap til kong Magnus lagabøte, Asb: kapittel 55, når Arnes framferd i stadamálene kritiseres av erkebiskop Jørund, som mener Arne burde ha bannlyst de verdslige makthaverne som fremdeles holdt fast på lekfolks kontroll over stadene. Asb: kapittel 135 En av disse var Ravn Oddsson. Sagaen forteller også at det var på abbed Runolvs råd Arne valgte å ikke bannlyse ham. Asb: kapittel 126

Jørunds bånd til verdslige makthavere er ikke det som skiller ham fra biskop Arne. Derimot kan de ulike strategiene forklares med forholdene for kirkas frihetskamp henholdsvis i Skálholt og på Hólar. Biskop Jørund, som også hadde den samme bakgrunnen og tilknytning til augustinerklosteret Þýkkvabær som Arne, var av geografiske årsaker mer avskåret det reformkirkelige nettverket han i utgangspunktet var en del av. Dette kan ha gjort hans tilnærming til de verdslige makthaverne på Nord-Island nødvendig. At biskop Arne i større grad kunne arbeide løsrevet fra verdslige makthavere kan skyldes hans tilgang til reformgeistlige støttespillere som kunne gi ham gjennomslagskraft, som abbed Runolv og Grim Holmsteinsson, men han var også avhengig av verdslige støttespillere.¹⁴⁸

Det konfliktlignende bildet som tegnes av biskop Arne og biskop Jørunds forhold kan skyldes at deres ulike tilnærminger ikke gjorde det mulig å samarbeide, selv om de hadde et felles mål. Det er ikke dermed sagt at det var tale om noen virkelig uenighet. Jørunds strategi kan tolkes som at han sympatiserte med lekfolks eiendomsrett over stadene, men strategien kan også være et uttrykk for en nødvendig pragmatikk der økonomisk kompensering for verdslige aktørers tap kunne rettferdiggjøres med at kirka ble stående med den endelige råderetten over stadene.¹⁴⁹

3.7 SAMMENFATNING

Biskop Arnes reformkirkelige nettverk kan spores til Þýkkvabær og miljøet rundt abbed Brand Jonsson. Flere av kirkens sentrale aktører under stadamålene har hatt tilknytning Þýkkvabær og dette miljøet – både biskop Arne, biskop Jørund, presten Grim Holmsteinsson og abbed Runolv Sigmundarsson. Klosteret ser ut til å ha hatt et tett samarbeid med bispesetet i en periode som strekker seg fra midten av 1200-tallet. Under biskop Sigvard, som hadde et godt forhold til abbeden, sitt opphold i Norge, fungerte abbed Brand som biskop. Også abbed Runolv fungerte i en slik posisjon under biskop Arnes reise til Norge i 1289-91. Dette gir grunnlag for å anta at klosteret har fungert i nært samarbeid med bispesetet. At klosteret var et augustinerkloster, og dermed huset ordinerte prester gjør det også til en logisk samarbeidspartner for biskopen; de kunne understøtte hans reformarbeid på samme måte som augustinerklosteret Elgeseter gjorde for erkebispesetet og Jonsklosteret for Bjørgvin bispesete.

Dette inntrykket blir forsterket når vi ser på det nære forholdet mellom biskop Brand og Arne før han ble biskop, og biskop Arnes nære forhold til abbed Runolv. Nærheten mellom

¹⁴⁸ Bukke-Bjørn Styrkársson og Ásgrim Torsteinsson er noen av mange eksempler. Begge har Arne knyttet til seg ved å gifte dem inn i sin nære familie.

¹⁴⁹ En lignende konklusjon har også Heidi Anett Øvergård Beistad kommet fram til, se Beistad 2008: 76-81

Skálholt og klosteret, og Skálholtbiskopens geografiske mulighet til å støtte seg på det kan ha gitt biskop Jørund av Hólar ideen om å opprette et augustinerkloster på Reynistaður, som domkapittel for sitt bispesete. Biskop Jørund kan slik ha ønsket å få tilgang til de samme ressursene til kampen for kirkens frihet som Skálholt bispedømme hadde og som han må ha blitt kjent med under sitt tilhold ved Þykkvabær. De to biskopenes ulike måte å forholde seg til de islandske verdslige makthaverne kan også forklares ut fra en slik teori.

Det er spesielt forholdet mellom biskop Arne og abbed Runolv som indikerer et tett samarbeid mellom bispesete og klosterinstitusjon, men samarbeidet kan også ha vært formalisert. I Arnes embetsperiode fremstår Runolv som en viktig aktør når stadamålkonflikten tilspisset seg, da biskopen selv var i Norge, og hans handlinger fikk direkte konsekvenser for biskop Arnes forhold til sitt overhode, erkebiskopen. Deres forhold bærer preg av at biskopen så ham som en nødvendig alliert, og hans deltakelse i gjestebud og gavegivingen mellom dem underbygger dette. At abbeden ofte reiser ut på oppdrag for biskopen og fungerer som en lærd rådgiver ved flere anledninger gir også samme inntrykk.

I tillegg til at klosterets abbeder fungerte i biskopens sted under perioder, kan klosteret ha hatt en sentral posisjon som senter for reformgeistligheten på Island. Under abbed Runolvs tid ble to av kannikene innsatt som abbeder ved andre augustinerklostre. Klosteret har også hatt en sterk posisjon som formidler av kirkelig lære, gjennom produksjon av helgenlitteratur og annen litteratur rikt ispedd teologiske og kirkejuridiske perspektiver. Presten Grim Holmsteinsson, som tildeles staden Oddi i 1273, var en del av det lærde nettverket rundt abbed Brand og abbed Runolv og en viktig samarbeidspartner for biskop Arne. Han forfattet helgenlitteratur for abbed Runolv, og abbed Brand var også forfatter av flere sagaer. Denne lærdommen må ha vært tilgjengelig for bispesetet på Skálholt, og augustinske idealer har en sterk tilstedeværelse i Biskop Arnes saga, som er blitt til i miljøet rundt Skálholt bispesete. At presten tildeles staden Oddi og at biskopen holder fast på dette kravet også når kirken får tilbake råderetten over den etter 1288 viser også at han var viktig aktør i stadamålkonflikten.

Biskopene Arne og Jørund fikk sin geistlige utdanning på Island før de ble vigslet, og reiste ikke utenlands før de ble stevnet til erkebiskopen. Vi kan derfor anta at den nødvendige kompetansen for å utdanne de islandske biskopene fantes på Island, og Þykkvabær, hvor de gikk i lære hos abbed Brand, framstår som et meget egnet sted. Klosterets lærdomstradisjoner kan videre forklare hvordan biskop Arne var i stand til å utforme en kristenrett. Imidlertid må dette ses i sammenheng med hans mange besøk i Norge og hans korrespondanse med erkebiskopen om utformingen av denne. De to biskopenes besøk i Norge kan også ha bidratt til

deres juridiske kompetanse, og jeg vil derfor synliggjøre det geistlige apparatet biskop Arne var i forbindelse med i Norge i kapittel 4.

4 BISKOP ARNES NETTVERK I NORGE

For at universalkirkas idealer og mål skulle kunne gjøres gjeldende, var den, i tillegg til lojale støttespillere, også avhengig av en effektiv kommunikasjon mellom paven, kirkens overhode, og hans undersåtter, og mellom erkebispesete og lydbispedømmer. Kommunikasjonen mellom erkebiskopen og de oversjøiske lydbiskopene kan gi oss et bilde av hvordan denne kontakten foregikk.

I Nidaros var det umulig for erkebiskopen å oppsøke sine oversjøiske lydbispedømmer hvert år, slik som det var foreskrevet. Isteden var det de oversjøiske lydbiskopene som oppsøkte erkebiskopen. I utgangspunktet var lydbiskopene pålagt å besøke erkebiskopen én gang i året, men dette ble aldri gjennomførbart i Nidaros, hvor man hadde mellom to og tre visitaser i en embetsperiode.¹⁵⁰ Å reise mellom Island og Norge i vinterhalvåret var umulig,¹⁵¹ så de islandske biskopene overvintret i Norge da de var stevnet til konge eller erkebiskop. Biskop Arne avla hele seks besøk til Norge fra 1263 til 1297, en periode på i overkant av tre tiår. I løpet av sin periode som biskop møtte han erkebiskopen hele fire ganger.

Ved å undersøke hvordan han forholdt seg til både sitt verdslige overhode kongen og sitt åndelige overhode erkebiskopen, vil jeg vise hvordan denne kommunikasjonen foregikk. Ettersom biskopen var utenlands i lengre perioder, var han avhengig av et godt fungerende nettverk som kunne forvalte bispedømmet mens han var utenlands. Han var også avhengig av at instruksjer og befalinger fra erkebiskopen nådde Island med minst mulig forsinkelse. Ved å se på Arnes reiser til Norge, vil jeg kartlegge denne kommunikasjonen og hvordan den foregikk. Arne benyttet seg av både lavgeistlige og høyegeistlige kontakter, medlemmer av erkebispesetets domkapittel og egne slektninger for å få og spre informasjon. Han benyttet seg av den eksisterende kirkelige infrastrukturen og skaffet seg informasjon fra kontakter som befant seg i viktige politiske miljøer. Jeg vil også bygge på opplysninger fra Biskop Arnes saga om reisene til Norge for å undersøke den politiske betydningen opphold og kontakter i byene Nidaros og Bergen hadde for de islandske geistlige.

4.1 KONGE OG ERKEBISKOP

Biskop Arne møtte både sitt åndelige og sitt verdslige overhode på sin reise til Norge i abbed Brands følge i 1262. Dette var en av mange sammenhenger hvor han måtte balansere mellom

¹⁵⁰ Beistad 2008: 62

¹⁵¹ Wærdahl 2015

to motpoler – verdslig og geistlig makt. Forholdet mellom lydbiskopen, erkebiskop og kongemakt skiftet etter hvem som holdt embete og kongetittel, og etter den politiske situasjonen. Arnes forhold til Magnus Lagabøte ble viktig for kirkas posisjon på Island, men forholdet kan også ha ført til at erkebiskopen reiste tvil om hans lojalitet. Overgangen til baronstyret før Eirik Magnusson var myndig markerte et kraftig skille i kongemaktens forhold til kirka, og forholdet til Eirik skulle aldri bli like godt som forholdet til faren.

4.1.1 Kong Magnus Lagabøte

I 1262 reiste Arne til Norge første gang. Han var da messediakon og del av følget til abbed Brand. Besøket var ti utgangspunktet ikke relatert til det tomme bispesetet i Hólar,¹⁵² men ifølge sagaen ble erkebiskop Einar¹⁵³ så imponert av møtet med abbeden at han vigslet ham til biskop av Hólar i 1263 i samråd med domkapitlet. På samme reise oppholdt Brand og Arne seg mye i kongene Håkon og Magnus, som hadde fått kongetittel samme år,¹⁵⁴ sitt selskap, og Arne gjorde godt inntrykk på Håkon.¹⁵⁵

At de to kongene tilbragte julen 1262 i Nidaros, og at de møtte biskop Brand med stor vennlighet bekreftes i Håkon Håkonssons saga. Denne forteller at abbeden ble valgt til biskop med begge kongenes samtykke, og at biskop Gilibrand¹⁵⁶ som ble vigslet samtidig også ble valgt på kongenes oppfordring. Vigslingen synes altså ikke utelukkende å være en handling erkebiskop og domkapittel sto bak, men kan ha blitt initiert like mye av de to kongene – selv om kongesagaen betyr at kongene overlot all makt til erkebiskop og domkapittel.¹⁵⁷ Allerede ved Arnes første norgesbesøk er altså kontakten med kongemakten etablert, og Arne skulle fortsette å pleie sitt forhold til kong Magnus gjennom hele hans regjeringstid. Kong Håkon døde i Skottland 13. desember samme år.¹⁵⁸

Inntrykket fra sagaen er at båndet til kongene var det mest betydningsfulle for Arne, da det ikke fortelles om at lignende bånd ble opprettet til erkebiskopen. Dette kan imidlertid ha sammenheng med erkebiskop Einars død i 1264, og at Arne derfor ikke kunne dra samme nytte av sitt forhold til ham. Imidlertid må Arne også ha skaffet seg viktige kontakter som var tett

¹⁵² Bispesetet hadde stått tomt siden 1260

¹⁵³ Erkebiskop 1255-1264

¹⁵⁴ Hsh: 358

¹⁵⁵ Asb: kapittel 4

¹⁵⁶ Biskop av Hamar 1263-1276

¹⁵⁷ Hsh: 366

¹⁵⁸ Hsh: 389

knyttet til erkebiskopen under dette besøket; det fremkommer senere at sira Sigvat, en korbrosor fra Nidaros, var en nær venn av ham.¹⁵⁹

Det at messediakonen Arne i det hele tatt fikk følge med abbeden på visitas hos erkebiskopen kan være en indikasjon på at Brand allerede hadde tiltenkt ham en større rolle i den islandske geistligheten. Senere skal vi se at Arne tar med seg sin nevø Arne Helgesson på Norgesvisitas; den samme Arne som skulle overta som biskop i Skálholt i 1303.

4.1.2 Erkebiskop Jon Raude

30. juni 1268 var Arne igjen i Nidaros, hvor han får sin bispevigsel av erkebiskop Jon Raude. Han hadde da med seg et anbefalingsbrev fra biskop Jørund og «*hinir vitrustu menn*». Arnes kandidatur ble ikke tatt imot med åpne armer av erkebiskop Jon Raude; i utgangspunktet valgte domkapittelet en annen mann, sira Torleiv. Han var en ellers ukjent korbrosor ved erkebispesetet. Torleiv døde før utfarten til Island, og Arne ble derfor valgt i hans sted, og fikk sin bispevigsel 30. juni 1268.¹⁶⁰ Erkebiskopen skriver likevel i sitt anbefalingsbrev at det ikke var noe ved Arnes person som gjorde at han ikke ble førstevalget.¹⁶¹

Motstanden fra erkebiskop og domkapittel kan skyldes at Arnes kontakt med kongen ble oppfattet som en utfordring for det reformarbeidet Jon Raude hadde satt i gang og skulle dedikere mye av sin biskopgjerning til. Erkebiskopen var uten tvil informert om at Arne tilbragte mye tid hos kongen ved sitt forrige Norgesbesøk, og kjent med de to kongenes støtte til Brands kandidatur. Når Arne igjen returnerer til Norge med ambisjoner om å bli biskop, kan kontakten med kong Magnus Lagabøte ha lagt en demper på erkebiskopens entusiasme. Jon Raude hadde heller ikke møtt Arne personlig på dette tidspunktet.

Erkebiskopens motstand mot de islandske geistliges valg må videre ha blitt sett på som en provokasjon og et overtramp fra Arnes og de islandske geistliges side. I sagaen fremstilles forholdet mellom erkebiskop Jon Raude og hans lydbiskop på en motsetningsfylt måte, og med seg tilbake til Island hadde Arne også et anbefalingsbrev fra kong Magnus. Det har ikke lyktes meg å få rede på hvor kongen hadde tilhold vinteren 1267,¹⁶² men om han ikke hadde tilhold i Nidaros, og Arne har fått anbefalingsbrevet på annen måte, kanskje gjennom å ha oppsøkt kongen på Holmen, kan dette ha gjort det enklere for domkapittelet å opptre uavhengig av ham. Det kan også være at Jon Raude valg hang sammen med hans øvrige kompromissløse stilling,

¹⁵⁹ Asb: kapittel 21

¹⁶⁰ Asb: kapittel 7

¹⁶¹ Asb: kapittel 8

¹⁶² Magnus Lagabøtes saga finnes bevart i to fragmenter, i tillegg til avsnitt bevart i annaler og andre historiske verket, men perioden 1266-72 er dessverre gått tapt

og at han ikke følte hadde den samme lojaliteten til kongen og hans ønsker som erkebiskop Einar hadde.

Av Jon Raude mottok Arne en kanonisk lovsamling som kan ha vært Gregor IXs dekretalsamling *Liber Extra*.¹⁶³ Allerede da han kom tilbake fra vigslingen høsten 1268, satt han straks i gang med å iverksette erkebiskopens forandringer på de islandske sedene. Dette initiativet fra erkebiskopen kommer tydelig til uttrykk i sagaen,¹⁶⁴ som også viser at Jon Raudes budskap også omfattet stadamålene. Biskopen må ha fått instruksjoner om hvilke saker han skulle prioritere allerede ved sitt møte ved biskop Jon Raude.¹⁶⁵ Det er likevel verdt å merke seg at det ikke bare var etter erkebiskopens instruksjoner Arne gikk til handling. Det gis også et inntrykk av at biskopen fra et tidlig tidspunkt satte i gang egne initiativer for å etterleve reformbevegelsens idealer.¹⁶⁶ Vi skal nå se nærmere på Arnes kristenrett, som ble vedtatt på Alltinget i 1275 og hva som kan ha ligget til grunn for den.

4.1.3 Biskop Arnes kristenrett – lokale impulser til reform?

I perioden 1271-1273 gir sagaen inntrykk av hyppig kontakt mellom biskop Arne og Magnus Lagabøte. I følge sagaen ble kontakten initiert av biskopen, som søkte støtte fra kongen i stadamålene. Dette skal kongen ha svart vennlig på, og til gjengjeld ha ønsket støtte fra Arne til å få sine lovbøker vedtatt på Island.¹⁶⁷ Den første av de kongelige lovbøkene for Island, *Járnsíða*, hadde kommet til Island i 1271. Loven ble gradvis vedtatt over tre år, og var med Arnes hjelp blitt vedtatt i sin helhet i 1273.¹⁶⁸

Å søke støtte hos biskopen kan ha vært en kløktig strategi fra kongens side. Med støtte fra biskop Arne var veien til en godkjenning blant allmennheten kortere. For biskop Arnes må samarbeidet med kongen ha fortont seg som en gylden mulighet for gjennomslag. Aldri hadde kirka på Island hatt mulighet til å samarbeide med en autoritet som sto over de tidligere godene. At motstanden mot kongens lovbok var sterk hos makthaverne på Island er imidlertid tydelig. Det ser vi av at det tok to år å vedta *Járnsíða*, og at den i tillegg ble erstattet av en ny lovbok, *Jónsbók*, allerede i 1281.¹⁶⁹

¹⁶³ Asb: kapittel 8

¹⁶⁴ Asb: kapittel 2

¹⁶⁵ Beistad har også trukket fram hvordan erkebiskopen hadde anledning til å instruere Arne om sine ønsker om kristenretten på Island allerede ved deres første møte, da bispevigselen ble forsinket. Se Beistad 2015: 112

¹⁶⁶ Jfr. mine undersøkelser i «Dyrndarfullt dæme hins mikla Augustinj», s. 22

¹⁶⁷ Asb: kapittel 20

¹⁶⁸ ÍA: 138, 194, Asb forteller at bare deler av arvebolken ble vedtatt i 1272, og at dette hadde skjedd ved Alltinget i 1271.

¹⁶⁹ ÍA: 195

I motsetning til lovbøkene kongen innførte i Norge,¹⁷⁰ inneholdt ikke Járnsíða noen kristenrett. Ettersom situasjonen i Norge var preget av konflikt om kirkens domsmyndighet, kan dette ha fått kongen til å utsette arbeidet med kristenlovene på Island. Kongens kompromiss med Jon Raude i 1277 tyder også på at samarbeid kirken veide tyngre for kongen enn gjennomslag for sine lovbestemmelser, og kanskje var dette grunnen til at han ikke involverte seg i kristenrettsspørsmålet på Island. Mangelen på en kristenrettsbolk kan også skyldes at den islandske kristenretten var utarbeidet på Island før landet ble innlemmet i Nidarosprovinsen,¹⁷¹ og kongen kan derfor ha ansett dem som utenfor sin myndighet og interesse. Uavhengig av hva som var årsaken, oppsto et vakuum for kirkas juridiske myndighet på Island. *Kristina lága þátr* fra 1100-tallet var den gjeldende kristenretten. I denne var egenkirkesystemet lovfestet, i tillegg til at den brøt med reformbevegelsens idealer på flere områder.¹⁷² Dette vaakumet åpnet for at reformbevegelsens idealer kunne implementeres gjennom en ny kristenrett.

I 1275 ble *Kristinréttr Árna Þórlákssonar*¹⁷³ vedtatt på Alltinget¹⁷⁴ Erkebiskopen hadde på forhånd sørget for at Arne hadde mulighet til å arbeide både med kristenretten og med stadamálene, ved å sende sira Sigvat, som vi kommer tilbake til, i hans sted til det allmenne kirkemøtet i Lyon.¹⁷⁵ Men biskop Arnes kristenrett var langt fra noen blåkopi av Jon Raudes lov. Hvor hadde så impulsene til loven kommet fra?

Den ser ut til å bestå av en kombinasjon av både lovgrunnlaget Magnus Lagabøte baserte sin kristenrettsbolk i járnsíða på og Jon Raudes kristenrett, i tillegg til innslag fra *Kristina laga þátr* og kardinal Vilhelms statutt i 1247.¹⁷⁶ Biskop Arne hadde rådført seg med erkebiskopen om hvilke andre kilder han kunne benytte for å supplere Jon Raudes ønsker, og det er derfor sannsynlig at også disse var godkjent av erkebiskopen.¹⁷⁷ Under lovtakingen av *Jónsbók* i 1280, viser biskop Arne også til pave Innocent III¹⁷⁸ når den islandske kirkas innhentelse av tiende blir kritisert. Slik kunne Arnes kristenrett få gjennomslag både hos hans verdslige og hans

¹⁷⁰ Landsloven 1274 og byloven 1276

¹⁷¹ Kværness 1996, *Blote kan ein gjere om det berre skjer i løynd. Kristenrettane i Gulatingslova og Grágás og forholdet mellom dei*, KULTs skriftsereie nr 65, Norges forskningsråd, Oslo 1996: 152-153

¹⁷² Susann Anett Pedersen: 44

¹⁷³ Bernharðsson, Magnússon og Jónsson 2005: 143-190

¹⁷⁴ Asb: kapittel 32

¹⁷⁵ Asb: kapittel 21

¹⁷⁶ Beistad: 29

¹⁷⁷ Asb: kapittel 22

¹⁷⁸ Sagaen er ikke tydelig på hvilken Innocens det er snakk om, men det er nærliggende å tro at det var snakk om pave Innocens III, som var pave under fjerde lateralkonsil, da Arne viser til hans dekretalsamling i saken om Odd Torarinsson. Asb: kapittel 51, kapittel 6

åndelige overhode, og dermed være mulig å få vedtatt på Alltinget.¹⁷⁹ Muligheten for at kristenretten ble utformet i samarbeid med reformvennlige geistlige på Island er også tilstede. Kristenretten gir en indikasjon ikke bare på biskopens personlige evner, men også på at han kjente de islandske forholdene bedre og var i rustet til å utnytte sitt nettverk i kirkas interesser enn erkebiskopen hadde forutsetninger for.

4.1.4 Behandlingen av stadamålene i 1273

Blant kirkens motstandere som stevnes til Norge er Ravn Oddson, Torvald Torarinsson, Sigvard Halldorsson og flere andre islandske stormenn.¹⁸⁰ Arne sender derfor bud på erkebiskop Jon Raude, som reiser til Bjørgvin for å delta i forhandlingene.¹⁸¹ Om det var tilfellet at det var på Arnes initiativ erkebiskopen kom til Bjørgvin for å la den første dommen i stadamålene falle, viser det stor handlekraft fra en lydbiskop, noe som tyder på at Arne må ha vært dypt dedikert til kirkens sak.

Erkebiskopen skulle dømme i saken, med kong Magnus som bisitter, og det må ha dreid seg like mye om en forhandling mellom verdslig og kirkelig makt som en rettsak. Domsavsigelsen 29. juli 1273¹⁸² gikk til kirkens fordel; motstanderne ga avkall på sine krav til stader de hadde holdt i kraft av arv eller kjøp.¹⁸³ Dette betød på ingen måte at striden om stadene var over – den skulle blusse opp flere ganger.

At erkebiskopen reiste til Bjørgvin for å behandle saken om Oddi forteller om en by hvor kirka var tjent med å være representert. Flere islendinger gjorde karriere gjennom kongens hird før øya kom inn under den norske kronen, og enda viktigere ble dette for islandske verdslige makthavere da Island ble kongens skattland.

Når Bjørgvin var destinasjonen til de islandske verdslige makthaverne, de fleste av dem med posisjoner i kongens hird, var dette noe kirka måtte forholde seg til. Kirka må ha sett verdien av tilstedeværelse i miljøet der verdslige politiske avgjørelser ble tatt. Dette gjelder både erkebispesetet i Nidaros og bispesetene på Island, og dette kan forklare at biskopenes ofte hadde Bjørgvin som mål, siden byen var en viktig politisk arena også i et islandsk perspektiv. Kirka

¹⁷⁹ Heidi Anett Øvergård Beistad har sett kristenretten som en strategisk utformet kristenrett som imøtekommer både kongens og erkebiskopens krav, og slik sikre seg kongens fortsatte støtte i sitt reformarbeid. Beistad 2008: 28-31

¹⁸⁰ Asb: kapittel 21

¹⁸¹ Asb: kapittel 22

¹⁸² Asb: kapittel 22

¹⁸³ Asb: kapittel 25

var en av de største jordeierne i Bjørgvin, og erkebispesetet var selv i gang med å skaffe seg jordeiendom der senest i de første tiårene på 1300-tallet.¹⁸⁴

4.1.5 Provinsialkonsilet i 1279

Erkebispesetenes provinsialkonsil var arenaer der erkebiskopen skulle møte alle sine lydbiskoper og andre geistlige, som abbeder og medlemmer av domkapitlene ved de ulike bispedømmene, og hvor hele kirkeprovinsens menn kunne møtes. Slike konsiler skulle etter regelen holdes årlig, men heller ikke dette var gjennomførbart i Nidaros.¹⁸⁵ Når erkebiskop Jon Raude stevner sine lydbiskoper til provinsialkonsil i 1279, velger han å avholde dette i Bjørgvin. Dette støtter opp om Knut Helles teori om Bjørgvin som et stadig viktigere sentrum, ikke bare politisk og økonomisk, men også for den sentralkirkelige administrasjonen.¹⁸⁶ Byens infrastruktur, med sine store klosteranlegg, kan også ha gjort den mer anvendelig til å huse et større antall geistlige enn det Nidaros var.

Da Arne ankom Bjørgvin, var det møtet med kong Magnus som nevnes først. I konges tingstue var også biskop Narve til stede. Arne deltok på konges gjestebud, og det var ved dette besøket han mottok baldakinen han senere skulle gi videre til abbed Runolv. Selv om Arnes nære vennskap med kongen skaper splid mellom ham og Jon Raude, og av islandske historikere nærmest er blitt forstått som overløperi, var et samarbeid mellom kirkelig og kongelig makt, *regnum et sacerdotium*, et ideal i middelalderens verdensbilde, og noe som ble sikret ved Sættargjerden av 1277. At biskop Arne tidlig visste å knytte bånd til kongen, og benytte seg av sitt vennskap med ham i kampen om kirkens frihet på Island, kan like godt tyde på politisk kløkt, som på en sterkere lojalitet til den norske kronen. Etter kongens død i 1280, oppsøkte erkebiskopen Arne med beskyldninger om at lydbiskopen sto nærmere kongen, og var mindre knyttet til sitt åndelige overhode enn det sømmet seg.

Konfrontasjonen kan ha hatt sammenheng med at stadamålene på dette tidspunktet igjen hadde tilspisset seg. Det hele endte med forsoning, i det minste ifølge sagaforfatteren,¹⁸⁷ og forholdet fremstår som godt resten av Jon Raudes embetsperiode. Bekymringen om at kirken skulle miste sin innflytelse var høyst reel; Jon Raude ble drevet i eksil av formynderstyret etter kong Magnus død, og oppholdt seg i eksil i Sverige til han døde i 1282. I møte med

¹⁸⁴ Helle 1984: 294

¹⁸⁵ Hamre 2003: 336

¹⁸⁶ Helle 1972: 189 og Helle 1984: 570-623

¹⁸⁷ Akkurat hvordan denne forsoningen foregikk eller hva de to formidlet til hverandre vites ikke, ettersom kapittelet bare er bevart i fragmenter.

etterkommeren Jørund skulle Arne igjen komme på kant med sitt overhode. Erkebiskop Jørund avholdt også et provinsialkonsil i 1290, hvor Arne også deltok.¹⁸⁸

Provinsialkonsilet ble altså avholdt i 1280, og begge de islandske lydbiskopene deltok. Før erkebiskopen returnerte til Nidaros, avholdt han et gjestebud for alle sin lydbiskoper. Biskop Arne ble igjen i Bjørgvin, uten at det fortelles hvor han hadde tilhold denne tida. Han reiste tilbake til Island i august, antagelig sammen med biskop Jørund, ettersom det ble arrangert et gjestebud for begge biskopene da han returnerte.¹⁸⁹

4.1.6 Erkebiskop Jørund

Arne besøkte ikke Nidaros igjen før i 1288, da han reiste på visitas hos den nye erkebiskop Jørund. Kanskje var det klok av skade etter at forholdet til Jon Raude var blitt satt på prøve at han ønsket å styrke båndene til den nye erkebiskopen. Den samme reisen hadde biskop Jørund av Hólar tatt ett år tidligere, og dette kan ha vært grunnen til at også biskop Arne ønsket å ta denne reisen. Slik kunne han forhindre at det igjen skulle bli stilt spørsmål til hans lojalitet til erkebiskopen, slik det ble under Jon Raude.

Med seg hadde Arne sin nevø sira Arne Helgeson, som da var Arnes kapellan i Skálholts kirke, og to andre islandske prester: sira Jon Ormsson og sira Orm Dagsson. Samme høst ble erkebiskop Jørund vigset,¹⁹⁰ sannsynligvis uten den islandske lydbiskopens tilstedeværelse. Det fortelles derimot at biskop Arne var tilstede ved vigslingen av biskop Tord av Grønland. Erkebiskop Jørund skal ha vist Arne stor mistro, noe som ifølge sagaen skyldtes Jørund av Hólars vitnesbyrd om Arne håndtering av Ravn Oddsson. Erkebiskopen bebreidet Arne for at han ikke hadde lyst Ravn i bann for hans framferd med kirkens eiendommer, og han hadde hørt¹⁹¹ at Hólarbiskopen på denne tida rådet over alle stadene i sitt bispedømme, og ikke hadde tillat slik framferd fra sine motstandere. Biskop Narve av Bjørgvin lyste tilslutt Ravn i bann i 1289.¹⁹² Det fortelles at det var vennlig stemning mellom erkebiskop Jørund og biskop Arne under besøket, men at erkebiskopen fremdeles, basert på vitnesbyrdene fra biskop Jørund, var kritisk mot biskop Arnes opptreden i stadamålene.

¹⁸⁸ Asb: kapittel 55

¹⁸⁹ Asb kapittel 56

¹⁹⁰ Erkebiskop Jørund var enda ikke valgt til erkebiskop perioden før Arnes besøk, men var fremdeles biskop av Hamar. Biskopen hadde imidlertid allerede innlosjert seg i Nidaros i påvente av vigselen, og det var også der biskop Jørund av Hólar besøkte ham.

¹⁹¹ Antagelig av biskop Jørund av Hólar

¹⁹² Asb: kapittel 136 – Ravn Oddson hadde da motsatt seg å møte både hos erkebiskopen og hos biskop Arne, og de to hadde brevvekslet med biskop Narve om problemene, og Narve lyste ham i bann på oppfordring fra erkebiskopen.

Da Arne oppsøkte kongen i Bjørgvin for å sikre seg reisetillatelse til Island, ble denne trukket tilbake av kong Eirik.¹⁹³ Dette hadde sammenheng med konflikten mellom Lodin Lepp og Arnes støttespillere under innføringen av Jónsbók i 1281. I hovedsak var det geistlige Arne hentet sin støtte hos, men også noen verdslige aktører sto på hans side, deriblant nevøen Loft Helgesson.

Siden Arne ikke kunne returnere til Skálholt for å etterkomme erkebiskop Jørunds krav sendte han to av sine reisefølger, prestene Jon Ormsson og Orm Dagsson til Island. De skulle underrette abbed Runolv om Arnes situasjon i Norge og overlevere forordningene fra erkebiskopen. Ettersom Runolv var det fungerende kirkelige overhodet i Skálholt, var det han som måtte sette forordningene ut i livet. Erkebiskopens innsigelser til hvordan Arne hadde håndtert saken om Ravn kan være grunnen til at Runolv handlet som han gjorde mot andre stadamenn.¹⁹⁴

I følge sagaen var det Ravn Oddsson, som erkebiskopen da hadde lyst i bann, som sørget for at kongen trakk tilbake reisetillatelsen, mens kongen raskt ønsket å gi Arne tillatelse til å returnere til Island. Da denne kom på plass, var vinteren så framskreden at overfarten måtte vente til neste vår. Virkeligheten var nok mer kompleks enn denne framstillingen, men Arne endte med å tilbringe vinteren i kongens følge, på hans hærtog i Danmark og videre til Nidaros som del av kongens følge på pilgrimsferd i 1289.¹⁹⁵

Under pilgrimsferden hadde Arne opphold i kongsgården.¹⁹⁶ Dette kan ha påvirket erkebiskopens tillit til ham, men det er grunn til å tvile på at dette var et valg biskop Arne tok selv. Reisene med kong Eirik framstår som mer påtvunget, og forholdet til kong Eirik Magnusson som et mindre vennskapelig forhold enn forholdet mellom Arne og kong Magnus Lagabøte.

Med seg på reisen hadde Arne fremdeles nevøen Arne Helgeson, i tillegg til de islandske prestene Jon Holt og Gudmund Hallsson. Gudmund fortalte Arne at erkebiskopen hadde skjenket ham staden Oddi. Ettersom Arne hadde tiltenkt presten Grim Holmsteinsson staden, og Grim holdt den fram til de verdslige maktøverne igjen gjorde krav på den, gjorde dette Arne svært opprørt. Han tok dette opp med erkebiskop Jørund. Det siste oppholdet i Nidaros sagaen

¹⁹³ Kong Eirik hadde mulighet til å holde tilbake sine undersåtter

¹⁹⁴ Som det kan leses i kapittel 3 i denne oppgaven, lyser Runolv forbod over flere av stadamennene og går sterkt ut mot kirkens motstandere mens Arne holdet tilbake i Norge.

¹⁹⁵ Asb: kapittel 136, kapittel 139, kapittel 140, kapittel 141, kapittel 142

¹⁹⁶ Asb: kapittel 142

forteller om etterlater inntrykket av et langt fra problemfritt forhold mellom erkebiskop og lydbiskop, selv om erkebiskopen imøtekommer Arne ved å la ham gi staden tilbake til Grim.¹⁹⁷

Mens Arne hadde tilhold i Norge, brukte han sitt nettverk av geistlige til å sende bud og bekjennelser til Island, da stadamålkonflikten, etter kong Magnus død, igjen hadde slått ut i full blomst. Hvordan biskopen kunne bruke dette nettverket til kirkens fordel skal vi se nærmere på i neste delkapittel.

4.2 GEISTLIG AKTØRER I NORGE: ISLENDINGER OG NORDMENN

At kong Eirik kunne holde tilbake biskop Arnes reisetillatelse skulle skape problemer for biskopen, men situasjonen viser det geistlige nettverket Arne hadde til rådighet og hvordan han utnyttet dette apparatet for å håndtere situasjonen. Under reisene til Bjørgvin var Arne også i kontakt med klostervesenet, og hans opphold ved Munkeliv kloster viser hvordan det geistlige nettverket der kunne komme kirkens tilreisende menn i møte.

4.2.1 Tilknytning til erkebispesetet: Sira Sigvat Lande

Selv om Arnes møte med erkebiskop Einar i 1263 ikke ser ut til å ha fått betydning, skaffet han seg viktige kontakter som var tett knyttet til erkebiskopen under dette besøket. Dette vet vi fordi det senere, under sagaen første omtale av at han befinner seg i Bjørgvin, i 1273, fortelles om sira Sigvat, en korbrosor fra Nidaros, som var en nær venn av ham.¹⁹⁸

Sitt vennskap med Sira Sigvat skulle Arne nyttiggjøre seg ved flere anledninger. Første gang Sigvat fikk betydning for Arnes biskopembete var da korbrosoren, som har oppholdt seg ved pavens kurie, kan stille i Arnes sted under det alminnelige kirkemøtet i Lyon i 1274, et kirkemøte det også er Sira Sigvat som gjør biskop Arne oppmerksom på. I samråd med erkebiskop Jon Raude velger Arne å utebli fra møtet for å prioritere arbeidet med stadamålene og med kristenretten. Sigvat fører også Arnes sak for paven, så Arne får mulighet til å gi absolusjon i flere saker, noe han ikke hadde hatt tillatelse til før i 1272.

Det er også Sigvat som overbringer pavens budskap om at Odd Torarinsson kan løses fra bann,¹⁹⁹ og det kan også ha vært Sigvat som i utgangspunktet reiste til paven for å skaffe denne

¹⁹⁷ Asb: kapittel 142

¹⁹⁸ Asb: kapittel 21

¹⁹⁹ Asb: kapittel 46

tillatelsen til dette.²⁰⁰ Presten deltar også i råd med Arne og erkebiskopen om dommen over stadamennene etter deres skriftemål i 1290.

4.2.2 Reisefølget i Norge: Orm Dagsson, Jon Ormsson og Arne Helgesson

På en av sine reiser til Norge hadde Arne med seg nevøen Arne Helgeson og to islandske prester; Orm Dagsson og Jon Ormsson. Båndet mellom biskop Arne og Arne Helgeson må forstås både ut fra rammene til geistligheten og gjennom slektskapet, og det er langt fra det eneste forholdet som har aspekter av både verdslige og geistlige relasjoner.

Biskop Arnes saga forteller oss hvordan biskopen sørget for sine nære slektninger, og lot dem få presteutdanning eller bygde allianser for dem gjennom giftermål.²⁰¹ Nevøen Loft, Arne Helgessons bror, giftet han inn i familien til Ásgrim Torsteinsson gjennom en uekte datter, og sørget deretter for at mågen fikk gården Baugstaðir. Hans søster Gudrun var gift med Bukke-Bjørn Styrkársson, som var bror av abbeden av Viðey, Runolv. Bukke-Bjørn beskrives som en mann som var svært rik på gods, og som biskopen satte svært høyt. Familien til broren Magnus, som hadde hatt tilhold på Baugstaðir fram til Ásgrim fikk den, sørget han for ved å vigsle sønnen Andres til prest og gifte datteren Vilborg til Bukke-Bjørns uekte sønn²⁰² Torstein.

Slik sikret altså biskopen sin nære families posisjoner gjennom giftermål og tilgang til presteembeter, og Arne Helgeson ble vigslet av ham i Skálholt og var hans kapellan der. Nevøens deltakelse på turen til Norge i 1289 har noen likhetstrekk med biskopens første reise til Norge, og kan forstås som en forberedelse på en innflytelsesrik posisjon i den islandske geistligheten. Når biskop Arne nektes hjemreise i 1289, og sender deler av følget sitt tilbake til Island i sitt sted, blir Arne Helgeson værende hos ham. På biskop Arnes neste norgesvisitas, provinsialkonsilet i 1297, er det nevøen som forvalter bispesetet i hans fravær.²⁰³

At biskopen ble forhindret i å reise tilbake til Island i 1289, da konflikten om stadene var i en kritisk fase, må ha vært en utfordring. Arne valgte som vi har sett å løse dette ved å sende de to prestene Orm og Jon til abbed Runolv for å overlevere erkebiskopens budskap. Muligheten til å kommunisere med støttespillere på Island i den kritiske perioden må ha vært

²⁰⁰ Absolusjon av forbrytelsen som Odd hadde begått, å bryte fredhelligheten, måtte skje etter henvendelse fra paven, og saken kan ha blitt ført fram for biskop Arne av Odds familie, før han har bedt paven om tillatelse til å heve bannet.

²⁰¹ Asb: kapittel 59

²⁰² Torstein var altså ikke Vilborgs fetter

²⁰³ ÍA: 386

svært viktig, og de neste kapitlene i sagaen omhandler abbed Runolvs reaksjon på brevene fra Norge.²⁰⁴

Biskop Jørund adlød også befalingen fra erkebiskopen, forsonte seg med flere stormenn og fikk kontroll over flere stader.²⁰⁵ Runolvs handlinger var direkte svar på befalingen fra erkebiskop Jørund, men de viser også hans lojalitet til biskop Arne; da Runolv raskt etterkom erkebiskopens ønsker og fikk kontroll over flere stader, bøtte han også på de forholdene ved Arnes biskopgjerning som erkebiskopen hadde kritisert. Også i 1290 sendte Arne informasjon til abbed Runolv om utviklingene i Norge, denne gangen ved å benytte presten Gnup Halleson som mellommann.²⁰⁶

4.2.3 Loft Helgesson i eksil

Arnes nevø Loft Helgesson spiller også en viktig rolle for kommunikasjonen mellom den islandske kirkens aktører. Han oppholdt seg i Norge i perioden 1283-88, da han ble stevnet dit i forbindelse med Arnes geistliges motstand mot Lodin Lepp under innføringen av Jónsbók, og ikke fikk tillatelse til å returnere.²⁰⁷ Under sitt opphold i Björgvin hadde han mulighet til å samle informasjon som ble nyttig for kirkens menn, selv om han var svært upopulær i konges kretser. Han hadde blant annet tilhold i Brødregården, en gård for korbrødre.²⁰⁸

I 1283 sendte han et brev til biskop Arne om situasjonen i Norge, hvor kirken blir utfordret av verdslige makthavere, og videreformidler opplysninger om hvordan kirkens motstand mot stadamennene blir framstilt i Norge. Han kom også med råd om hvordan biskopen best kunne håndtere situasjonen og fortalte hvordan biskop Jørund har svart kongen – ved å la stadene tilbakeføres til ættene som holdt dem.²⁰⁹ Dette gjorde biskop Arne i stand til å forberede seg på striden han har i vente, og til rådslå med sine likesinnede, med abbed Runolv som den tydelig viktigste rådgiveren, om hvordan de best kan imøtekomme kravene fra verdslige makthavere.

²⁰⁴ Erkebiskopen forlangte at kirka på Island skulle straffe stademennene, og slo fast at bare biskop Arne hadde myndighet til å dømme i disse sakene. Arnes brev befalte Runolv å stevne Erlend Sterke til Norge, så han kunne løses fra bann. Dette etterkom Runolv raskt. Deretter red han til biskop Jørund for at de skulle gjøre regnskap over formuen kirka hadde mistet på grunn av Arnes kompromissvilje med stadamennene. Runolv lovte også å støtte de prestene som ønsket å forvalte kirkeeiendom, og befalte Halvdanssønnene nok en gang å gi fra seg Oddi. Asb: kapittel 136-138

²⁰⁵ Asb: kapittel 137

²⁰⁶ Asb: kapittel 146

²⁰⁷ Asb: kapittel 63-65, 72

²⁰⁸ Asb: kapittel 72

²⁰⁹ Asb: kapittel 73

Lofts situasjon er interessant. På grunn av konflikten mellom konge- og kirkemakt i Norge, kunne ikke hans slektskap til biskop Arne hjelpe ham. Han hadde med seg et vernebrev fra biskopen fra Island, men fikk ikke overlevert det til kongen.²¹⁰ Etter flere mislykkede forsøk på å skaffe støtte fra islandske baroner,²¹¹ var det til slutt Lodin Lepp og Torvard Torarinsson som forhandlet med kong Eirik om en løsning for ham. De ba kongen se i nåde til Loft, og Loft ble kongens hirdmann. Han oppholdt seg derfor i Norge i kongens tjeneste før han kunne returnere til Island.²¹²

Selv om det var konflikten med Lodin Lepp som var utgangspunktet for Lofts ufrivillige opphold i Norge, var det altså også hos ham løsningen lå. Dette viser hvordan flere islandske aktørers posisjon befant seg i en gråsoner mellom motstandere av stadamålene på den ene siden og tilhørighet til det islandske fellesskapet på den andre. Det ser ut til at islendingenes lojalitet seg imellom gikk på tvers av uenighet også i viktige saker som råderetten over store eiendommer.

Loft kom endelig tilbake til Island i 1287 etter å ha sverget troskap til kongen, og forble et viktig ledd i kommunikasjonen mellom de geistlige. Han ble blant annet sendt for å hente Arne fra Austfirðir da ankomsten til kongens sendemann Olav Ragnridsson gjorde at biskopen måtte haste til Alltinget for å forsvare kirkens domsrett.²¹³

Vennskapets posisjon i det norrøne samfunnet er blitt trukket fram som det viktigste sosiale båndet høymiddelalderens norrøne samfunnet. Også Beistad konkluderer med at en av biskop Arnes styrker var hans evne til å pleie forholdet til sine eldste venner, og benytte dem som sine nære hjelpere og rådgivere.²¹⁴ At Arne ikke lot seg styre av slektskapsbånd underbygger Beistad ved å vise til Gissur jarl, som måtte bøye av for Arnes vilje i saken om diakonen Odde. Selv om det er tydelig at personlige relasjoner som ikke var oppstått i kraft av slektskapsbånd var viktige i Arnes administrasjon av bispesetet og for hans suksess i stadamålene, er det behov for en nyansering. Båndene til sine nære slektninger har også Arne visst å utnytte. Å plassere lojale slektninger i stillinger i bispeseteadministrasjonen, med Arne Helgesson som det tydeligste eksempelet, og å knytte bånd til verdslige stormenn gjennom giftermål var også en av måtene han sikret støtte for kirkens frihet.

²¹⁰ Asb: kapittel 72

²¹¹ Loft forsøkte å kjøpe seg støtte fra Hallkjell Ogmundsson, som forsøkte å tilnærme seg kongen for å få ham til å ettergi straffen ved flere anledninger men hans forsøk på å løse saken bar ikke frukter.

²¹² Wærdahl 2015

²¹³ Asb: kapittel 125-127

²¹⁴ Beistad 2015: 110

4.2.4 Arnes tilknytning til Munkeliv kloster

Etter at kong Eirik holdt tilbake Arnes reisetillatelse til Island i 1289, fortelles det at biskopen dro tilbake til Munkeliv kloster.²¹⁵ Munkeliv er en av de første eiendommene vi kjenner til i Bjørgvin, og klosteret var også blant de største jordeierne i Bjørgvin i perioden, og spilte derfor en viktig rolle. Klosteret tilhørte benediktinerordenen, som sammen med augustinerordenen var en viktig aktør i reformbevegelsen.

De skilte seg imidlertid fra augustinerordenen på et vesentlig område; brødrene skulle strengt oppholde seg innenfor klosterets område, og fikk ikke forlate det uten tillatelse fra sin abbed. De skulle leve strenge og forbilledlige liv, men hadde altså ikke den samme muligheten til å møte sekulærgeistligheten, og fremstå som forbilder på samme måte som augustinere. I Jonsklosteret var de prestevigslede augustinerne underordnet bispestolen, og hadde mer utadrettede oppgaver enn munkene i Munkeliv.²¹⁶

Abbedene ved både Munkeliv og Jonsklosteret hørte til rådet til kong Håkon Håkonsson i 1250, og kong Eirik omtalte abbed Eirik i Munkeliv som farens og farfarens «tjenestemann», og sin egen «trofaste og fortrolig tjenesteklerk» - abbeden var antagelig medlem av kong Eiriks råd, og klosteret nøt kongens velvilje.²¹⁷ Klosteret må ha vært tilholdssted for den islandske lydbiskopen ved flere anledningen, ettersom sagaen omtaler det som en institusjon han reiser tilbake til. Det var også ved Munkeliv Arne ble begravet, og han kan ha oppholdt seg der fram til sin død i 1298. Det gjør det sannsynlig at det var ved Munkeliv han og biskop Jørund hadde tilhold under provinisalkonsilet i 1279.²¹⁸ Formålet for reisen til Bjørgvin i 1297 var nemlig et bispemøte.²¹⁹

4.3 BJØRGVINS SOM KIRKELIGE SENTRUM

Det regulærgeistlige nettverket var sterkt utbygd i Bjørgvin, og det fantes et vell av kirkelige institusjoner: klosteranlegg, bispesetet med sitt domkapittel og fire utdanningsinstitusjoner, i tillegg til kongens geistlige. Muligens hadde også erkebispesetet begynt å skaffe seg jordeiendommer i byen på Arnes tid.²²⁰

²¹⁵ Asb: kapittel 136

²¹⁶ Helle: 336, 606, 570

²¹⁷ Helle: 612

²¹⁸ Magnús Stefánsson hevder at Arne alltid hadde tilhold i Munkeby under sine opphold i Bjørgvin. Magnús Stefánsson 2000: 216

²¹⁹ ÍA: 72

²²⁰ Som nevnt tidligere hadde det skaffet seg eiendommer seinest på det tidlige 1300-tallet.

Knut Helle har foretatt en beregning av hvor mange geistlige som kan ha oppholdt seg i Bjørgvin i høymiddelalderen. Med et anslag på 20-30 brødre i hvert kloster, mener han det må ha vært mellom 100-150 ordensbrødre i Bjørgvin; augustinere, benediktinere, dominikanere og fransiskanere. Dette må ha vært flere enn det fantes i Nidaros på samme tid. Tar man i tillegg erkebispesetets menn, i tillegg til kongens egne geistlige, må de ha utgjort 200-300 personer, et antall som vil tilsvare 3-4% av Bjørgvins befolkning, anslått til 9000.²²¹

Selv om de geistlige har dominert i større grad i Nidaros og i mindre bispeseter, er dette et tall som vitner om at kirka har vært en sterk aktør i Bjørgvin. Deres tilstedeværelse må ha vært nødvendig nettopp fordi Bjørgvin konsoliderte seg som verdslig sentrum. Med sine mange klostereiendommer hadde byen også en infrastruktur som andre byer manglet, med mulighet til å huse kirkens menn når de oppsøkte Nidaros fra sine oversjøiske lydbispedømmer. Lydbiskopene reiste med følge av flere geistlige, og alle måtte kirken finne losji til. I forbindelse med provinsialkonsilene fikk kirken, ved hjelp av de tilreisende aktørene også mulighet til å få enda større gjennomslagskraft i forhandlinger med verdslige makthavere, og dette kan også ha bidratt til at erkebiskopen la provinsialkonsilene til Bjørgvin.

Helle trekker fram byene Bjørgvin, Nidaros og Tønsberg som viktige for administrasjonen av riket, ettersom de kunne huse tilreisende og stille eiendom til disposisjon. At Nidaros står i en særstilling blant dem begrunner han blant annet med at alle norske kroninger foregikk i Bjørgvin fra 1163-1280, og hele 11 av 15 registrerte riksmøter ble avholdt der fra Håkon Håkonssons regjeringstid fram til Eirik Magnussons.²²² Til forskjell ble bare tre riksmøter avholdt i Nidaros i denne perioden. I Bjørgvin var Holmen, med Kristkirken, som var erkebiskopens kirke, og kongsgården midtpunkt for disse sammenhengene.²²³ Helles undersøkelser viser altså at Bjørgvin i andre halvdel av 1200-tallet er blitt den viktigste politiske arenaen i Norge, og dette gjorde at kirka også pleide sine interesser og søkte innflytelse i byen.

Også for islandske verdslige aktører har Holmen vært en viktig arena, ettersom veien til innflytelse gikk gjennom kongens hird. At kirka så de politiske mulighetene i byen ser vi av at provinsialkonsilet i 1279 ble avholdt i Bjørgvin.²²⁴ Dit kom lydbiskoper fra hele Nidaros-provinsen, Arne og Jørund blant dem. Det ser ut til at provinsialkonsilet ble avklart før kroningen av kong Eirik, og at denne ble lagt parallelt med konsilet for at kongemakten kunne

²²¹ Helle: 623

²²² 1218, 1223, 1233, 1236, 1247, 1261, 1263, 1271, 1273, 1280, 1281. I tillegg var Bjørgvin ifølge Helle 1972 det mest sannsynlige møtestedet for riksmøtet i 1189/90.

²²³ Helle 1972: 189

²²⁴ Asb: kapittel 46, kapittel 54, kapittel 56

dra nytte av at erkebiskopen allerede var tilstede.²²⁵ Biskop Arnes saga forteller at flere biskoper fra både Norge og resten av riket overvar kroningen, og kroningsdokumentet med de syv lydbiskopenes segl er bevart.²²⁶

De største byenes mulighet til å huse større mengder tilreisende gjorde dem til viktige møtepunkter. I Bergen var det Holmen, med både Kristkirka, biskopkirken, og kongsgården, som var midtpunktet for sammenkomstene, men de store plenumsmøtene foregikk under åpen himmel.²²⁷ Nidaros hadde Øyratinget, hvor kongen ble hyllet, og dette gjorde byen sentral. Det er likevel ingenting som tyder på at disse sammenkomstene var av riksomfattende art. At kroningen av Eirik Magnusson i 1273 foregikk i Bjørgvin viser hvordan Nidaros status blir mindre på samme tid som staten, med kongen i front, blir mer konsolidert. Mine studier underbygger denne konklusjonen.

Da Island ble lagt under den norske kronen i 1261/62, har Bjørgvin trådt fram som det langt viktigste politiske samlingspunktet for islendingene, både verdslige og geistlige aktører. Med sin status som kongesete, handelsmetropol og bispesete er mye sagt om Bjørgvins posisjon. Min undersøkelse understøtter Helles konklusjoner; Nidaros var fremdeles et viktig åndelig sentrum, i kraft av sin stilling som erkebispesete og pilegrimsmål, men det var Bjørgvin kirka rettet blikket mot for å skaffe seg politisk innflytelse. Det var her de realpolitiske mulighetene lå.

Det regionalgeistlige Bjørgvin var også i sterk vekst i perioden. Kirka var blant de største jordeierne og erkebispesetet var i gang med å skaffe seg jord senest på tidlig 1300-tall, kanskje tiårene før.²²⁸ De mange regulærgeistlige institusjonene må ha hatt stor betydning for erkebispesetet, og må ha gjort byen til et godt egnet sted å avholde kirkemøter med et større antall tilreisende. Vadum har også trukket fram det store antallet geistlige med utdanning fra utlandet.²²⁹ Videre trekker han fram utdanningsinstitusjonene i byen og det fortettede nettverket av kirkelige institusjoner som grunnlag for et bredt kirkelige lærdomsmiljø.²³⁰ Dette nettverket fikk de islandske geistlige dra nytte av under sine besøk i byen, som ofte var av lengre varighet.

²²⁵ Helle 1972: 203

²²⁶ Erkebiskopens segl er gått tapt

²²⁷ Helle 1972: 191

²²⁸ Helle 1984: 294

²²⁹ Vadum: 105-106

²³⁰ Vadum: 107

4.4 SAMMENFATNING

I dette kapittelet har vi sett på båndene biskop Arne hadde til åndelige og verdslige overhoder i Norge og hvordan hans forhold til disse påvirket hans embete og hva han fikk utrettet. Arnes personlige bånd til kongemakten oppsto før han ble vigslet til biskop, og kan ha hatt konsekvenser for hans forhold til erkebiskop Jon Raude. Da Jon konfronterte Arne med hans lojalitet til kongemakten, var imidlertid den politiske situasjonen i Norge i seg selv grunn nok til konfrontasjonen som endte med en forsoning.

Likevel er det tydelig at etterkommeren erkebiskop Jørund ikke hadde den største tilliten til Arne, noe Arne forsøkte å bøte på ved å oppholde seg i Nidaros over vinteren 1288. Da han gjorde seg klar til å reise tilbake til Island neste år, var intensjonen å etterfølge erkebiskopens befalinger og slik sikre seg hans tillit, men da biskop Arne ble hindret i dette, ser vi hvordan han var i stand til å utnytte sitt nettverk på Island til å håndtere situasjonen. Gjennom å sende sine lavgeistlig reisefølger tilbake til Island, var Arne i stand til å gi abbed Runolv kunnskap om situasjonen samt å instruere ham så han var i stand til å etterkomme erkebiskopens ønsker, noe Runolv i stor grad lykket med.

Vi ser også hvordan Arne sørget for sine nære slektninger ved å plassere dem i sentrale posisjoner i den islandske geistligheten. Dette var ikke bare en måte å styrke familiære bånd på; det gjorde også biskopen i stand til å støtte seg på dem for å få gjennomslag og informasjon. Et godt eksempel er nevøen Loft Helgesson, som fungerer som informant til Skálholt bispesete om den tilspissede situasjonen i Norge i 1280-87. Evnen til å ikke bare ivareta personlige bånd, men også til å kunne benytte dem i reformkirkens tjeneste var avgjørende for biskop Arnes suksess som reformator av den islandske kirka.

Reisene biskopen foretok til Norge gir også inntrykk av at byene Nidaros og Bjørgvin hadde svært ulike strategiske posisjoner. I Nidaros var Arne tre ganger, to av dem i forbindelse med bispevigsel, og med tanke på at biskopen reiste hele seks ganger til Norge, vitner dette om at Nidaros ikke var det viktigste arenaen for kirkens politiske virksomhet. Nidaros hadde en viktig posisjon som erkebispesete og pilegrimsmål, men for de kirkelige aktørenes mulighet til å påvirke den politiske situasjonen, var det Bjørgvin som pekte seg ut. Bjørgvin, som var kongens hovedsete, framstår som et svært viktig møtepunkt for kirkelig og kongelig makt, og et sted hvor kirkens menn hadde større mulighet til å få politisk gjennomslag enn i Nidaros. Det er også interessant å merke seg at det var i Bjørgvin de viktigste kirkelige avgjørelsene ble tatt. Det var her den første dommen om stadamålene falt, og at erkebiskop Jon Raude i den forbindelse reiste fra sitt sete i Nidaros til Bjørgvin viser hvordan kirka kunne utnytte Bjørgvins realpolitiske posisjon til egen vinning. Kirka fikk store fordeler av sin tilstedeværelse i byen,

som var et naturlig sentrum for verdslig makt, gjennom sitt kongesete. Veien til verdslig politisk innflytelse gikk gjennom hirden, og kirkas vei til gjennomslag gikk gjennom samarbeid og forhandlinger med aktører med politisk innflytelse.

Bjørgvin var også arenaen for de norrøne provinsialkonsilene i 1279 og 1290, i tillegg til et bispemøte i 1297. I Bjørgvin, hvor verdslig og geistlig makt var samlet, var altså mulighetene større for kirka til å få gjennomslag for sine interesser. Dette kan ha vært årsaken til at man avholdt provinsialkonsilene der, i tillegg til muligheten de mange regulærgeistlige institusjonene, som Munkeliv kloster, ga for losji for lydbispedømmenes tilreisende representanter. Selv om konsentrasjonen av geistlig makt var større i Nidaros, kan byen ha manglet infrastruktur som gjorde den anvendelig nok til å ta imot et stort antall tilreisende geistlige. Arne hadde selv tilhold ved Munkeliv kloster ved minimum to anledninger, og det var også der han døde.

5 ET GEISTLIG NETTVERK: FORUTSETNINGER FOR REFORM

Sentralt i biskop Arnes bispegjerner sto stadamålene; hans kamp mot det islandske egenkirkesystemet, og hans endelige seier med Sættargjerden i Avaldnes i 1297. I tillegg var hans kirkejuridiske bidrag gjennom implementeringen av Biskop Arnes kristenrett i 1275 et uttrykk for reformkirkas program. I min undersøkelse har målsetningen vært å plassere biskop Arnes reformarbeid i en sammenheng der lokale initiativer for reformbevegelsen blir belyst. Jeg har tilnærmet meg denne tematikken ved å undersøke de geistlige aktørene biskop Arne samarbeidet med.

I løpet av embetsperioden, som varte fra 1267 til 1298, hadde biskop Arne omgående kontakt med geistlige og verdslige støttespillere på Island og i Norge. Han reiste dessuten hele seks ganger til Norge i løpet av perioden. Biskop Arne var i kontakt med et omfattende profesjonalisert apparat gjennom sin tilknytning til den universale kirka. Dette strakk seg fra den universalkirkelige kjernen rundt paven til regionale og lokale nettverk. Det omfattet høygeistlige og lavgeistlige, og aktører som hadde ulike overlappende interesser. Felles for dem alle var at de måtte samarbeide for å sikre kirkeinstitusjonens posisjon. Mitt formål med denne undersøkelsen av noen viktige aktører i Arnes nettverk er å gi en dypere forståelse av reformbevegelsens muligheter og utfordringer i kristenhetens utkant, men også å belyse biskop Arnes evne til å bruke sine kontakter til reformkirkens fordel.

Ser vi først på biskop Arnes relasjon til lokale geistlige aktører på Island, ser vi at Arne har benyttet seg av et allerede eksisterende nettverk, gjennom sine bånd til augustinerbevegelsen og abbed Brand Jonsson. Av opplysningene vi har om kunnskapsproduksjonen under Brand Jonsson og Runolv Sigmundsson, ser det ut til at klosteret har hatt en sterk posisjon som formidler av kanonisk og teologisk lære. Produksjonen av litteratur rikelig utstyrt med slike idealer må ha vært en viktig brikke i spredningen av reformkirkelige idealer på Island. I tillegg har klosteret med stor sannsynlighet fungert som en utdanningsinstitusjon, ettersom både Arne, Jørund og abbed Runolv hadde sin bakgrunn der før de ble valgt til sine framtrede posisjoner i den islandske geistligheten. At islandske geistlige reiste utenlands for å bli utdannet tilhørte sjeldenhetene, og klosterets lærdomstradisjoner kan forklare hvordan Arne fikk grunnlag for sin kristenrett, som ikke utelukkende lente seg på Jon Raudes eksisterende lov.

Blant Arnes samarbeidspartnere er det spesielt abbed Runolv Sigmundsson som utmerker seg. Abbeden samarbeidet med biskop Arne gjennom tre tiår, og var involvert i flere av de formende hendelsene for utviklingen i stadamålene. I seg selv etterlater dette forholdet et inntrykk av at Skálholt bispesete og klosteret Þýkkvabær må ha hatt et tett samarbeid. At

abbeden i tillegg fungerte som bispesetets overhode fra 1288/89 til 1291 og i femårig periode fra Arnes død i 1298 til innsettelsen av Arne Helgesson som ny biskop i 1303 forsterker inntrykket av at klosteret var en viktig institusjon knyttet opp mot bispesetet. Abbed Runolvs evne til å etterfølge erkebispesetets forordninger om stadene i 1288 etterlater et ettertrykkelig inntrykk av at biskop Arnes reformarbeid ikke bare var drevet av ham selv, men støttet seg på et nettverk av geistlige som var dedikert til reformkirkas idealer.

Da Arne ble trukket fram som en egnet kandidat til bispesetet i 1268, var det en avgjørelse tatt av Jørund og «*hinir vitruztu menn*». Denne formuleringen dukker opp to ganger i sagaen, og i begge dreier det seg om preste- og bispevigsel. Det var disse viseste menn som avgjorde at Arne skulle prestevigsles og fungere som geistlighetens overhode i Hólar, og det er de samme viseste menn som sender et anbefalingsbrev om å gjøre ham til biskop i Skálholt noen år senere. Det har med stor sannsynlig vært snakk om et råd av geistlige, som har vært knyttet til Skálholt bispesete. Disse har blitt tillagt myndighet i preste- og biskopvigsel. I det øvrige Europa skulle domkapitlet ved det enkelte bispesete velge biskop. At Þýkkvabær kan ha hatt en lignende rolle for bispesetet på Skálholt støttes av mine undersøkelser. Likevel har de islandske kandidatene til syvende og sist vært avhengig av erkebiskopens samtykke.

At et slikt støttende kollegium har vært tilstede, må forstås som en sterkt formende faktor for biskopens reformarbeid, og som en sterkt støttende faktor til Arnes suksess. Det kan ha vært dette som gjorde biskop Arnes strategi i stadamålene gjennomførbar. Ser vi på bispesetet i Hólar i samme periode, ser vi at biskop Jørund i større grad benyttet seg av kompromiss med stormennene som kontrollerte kirkestadene. At han på et tidlig tidspunkt i sitt bispeembete innhentet tillatelse til å opprette et domkapittel viser at han anså tilstedeværelsen av et kollegium som kunne understøtte ham som nyttig. Spørsmålet er hvordan og hvorfor Jørund fikk denne overbevisningen. Kan det skyldes den sterke augustinske innflytelsen i Sør- og Øst-Island og hans tilknytning til Þýkkvabær kloster? I den grad mine undersøkelser har gått inn i biskop Jørunds forutsetninger, understøtter de en mulig intensjon om å opprette et kloster med augustinske kanniker til å understøtte bispesetet, slik Magnús Stefánsson har åpnet for.

Biskop Arnes bispegjering var preget av samarbeid med flere mektige aktører, men hans evne til å plassere sine tidlige støttespillere i viktige realpolitiske stillinger er spesielt interessant. Dette gjelder blant annet presten Grim Holmsteinsson. Hans kontroll over staden Oddi, som biskopen anså som en svært viktig brikke på vei mot kontroll over stadene viser dette. Grim hadde bakgrunn fra miljøet rundt abbed Brand, og ettersom vi vet at han skrev geistlig litteratur på oppdrag fra abbed Runolv, kan vi trekke konklusjonen om at han tilhørte

det augustinske lærdomsmiljøet. Vi ser at Arnes tidlige nettverk var preget av sterk augustinsk innflytelse.

Imidlertid må bildet av Arnes reformvennlige nettverk nyanseres når det også kommer tydelig fram at han sørget for og støttet seg på sine slektninger. Det beste eksemplet på dette er Arne Helgesson, men Arne styrket båndet til flere av sine nære slektninger ved å sikre dem embeter i kirka. På den ene siden sørger han for sine slektninger ved å gi dem presteembeter, men på den andre siden gjør det at han kan forvente støtte tilbake. Arnes posisjonering av nære slektninger i viktige posisjoner synes som en gjennomtenkt strategi for å gi seg selv og sine kirkelige støttespillere gjennomslag. Betydningen av slektskap må fremdeles ha vært sterk på Island i høymiddelalderen, selv om vennskapet var vokst fram som en stadig viktigere samfunnsinstitusjon.

Går vi så over til biskop Arnes nettverk i Norge, ser vi at Arne har benyttet seg av et komplekst nettverk av geistlige for å understøtte sitt reformarbeid. Hans forhold til både erkebiskop og konge fikk konsekvenser for hans strategiske muligheter i stadamålene, og for å navigere i et komplekst politisk landskap var han avhengig av å motta og spre informasjon. Ved det alminnelige kirkemøtet i Lyon deltar sira Sigvat Lande på Arnes vegne når biskopen er forhindret fra å delta på grunn av sitt arbeid både med stadamålene og med å utarbeide sin kristenrett. Slik styrker han sine bånd til universalkirkas øverste leder, paven, uten at det går på bekostning av hans eget reformarbeid.

Når Arne forhindres fra å vende tilbake til Island under en svært turbulent periode i stadamålene, blir forholdet til reformvennlige støttespillere på Island avgjørende. Ved å sende sine reisefølger tilbake til Island med instruksjoner til abbed Runolv, sørger han for at kirka ikke blir lammet mens han holdes tilbake. At kampen om stadene kunne fortsette mens biskopen var stedfast, forteller om styrken i biskop Arnes samarbeid med sine geistlige støttespillere, og det forteller også at reformbevegelsen hadde flere sterke forkjempere på Island. Abbed Runolv lyktes i stor grad med å etterkomme både erkebiskopens og biskop Arnes ønsker mens han var borte.

Gjennom min analyse av Arnes reiser til Bjørgvin har det også kommet fram at de islandske geistlige, på samme måte som verdslige makthavere, hadde interesse av å være representert i byen. Ettersom islandsk verdslig makt gikk gjennom båndene til kongemakten, er ikke dette en banebrytende konklusjon. De geistlige aktørene var avhengig av støtte hos verdslige makthavere, og all den tid Bjørgvin var hovedsetet for verdslig makt både i Norge og på Island, var det også en viktig strategisk by, ikke bare for erkebispetet, men også for lydbispedømmene på Island. Det var i Bjørgvin den første dommen om stadamålene falt, og det

var her det ble innbydd til større møter mellom geistlighetens representanter i erkebispedømmet. Denne undersøkelsen understøtter Knut Helles vurderinger av den økte politiske innflytelsen som var å finne i Bjørgvin utover 1200-tallet.

I denne undersøkelsen av biskop Arnes samarbeid med lokale og regionale aktører, har jeg begrenset meg til geistlige aktører. Dessverre er ikke omfanget av en masteroppgave ved Lektorprogrammet for historie stort nok til å gi et fullstendig og nyansert bilde av de ulike samfunnsaktørene på Island og i Norge i høymiddelalderen. Derfor er de verdslige aktørene som diskuteres begrenset til forhold som fikk direkte konsekvenser for biskop Arnes forhold til erkebiskopen, slik hans forhold til kong Magnus Lagabøte fikk, og til aktører som var motstandere av Arne i stadamålene. Dette er på ingen måte et forsøk på å nedvurdere betydningen av biskop Arnes forhold til og bruk av verdslige aktører i sitt maktspill. Imidlertid har undersøkelsens omfang gjort det umulig å vie dette aspektet av Arnes biskopgjerning den plass det fortjener. På tross av begrensningen i sideantall og tid har arbeidet med problemstillingen likefult vært svært givende, og det er mitt håp at undersøkelsen har bidratt med ny kunnskap om de lokale og regionale forutsetningene for reformbevegelsen på Island og i Nidaros kirkeprovins som helhet.

BIBLIOGRAFI

Kilder

Árna saga biskups (Asb), Þórleifur Hauksson, Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar 1972

Biskop Arnes saga, Gunhild og Magnús Stefánsson, Oslo, Forlaget av H. Aschehoug & co i samarbeid med Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur 2007

«Kristina laga þátr» (KLP) i *Grágás, Islændernes lovbog i fristatens tid*, Vilhjálmur Finsen, København: Det Kongelige Biblioteks Haandskrift 1852

Laurentius saga biskups (Lsb), Árni Björnsson, Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs 1969

Håkon Håkonsons saga (HSH), Anne Holtmark, Oslo: Forlaget av H. Aschehoug & co i samarbeid med Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur 2008

Diplomatarium Islandicum I-IX (DN), Lunge, Christiania og Oslo: C.C.A, C.R. Unger og H.J. Huitfeld-Kaas 1851-1878

Islandske annaler indtil 1578 (ÍA), Gustav Storm, Oslo/Christiania: Norsk historisk kjeldeskriftsinstitutt 1977/1888

Sturlunga saga I-III, Guðný Jónsson, Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan 1953

Referanser

Bagge, Sverre. «Den heroiske tid - kirkereform og kirkekamp 1153-1214.» I *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, av Steinar Imsen, 51-81. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2003.

—. «'Salvo semper regio iure' – kampen om sættargjerdene 1277—1290.» *Historisk Tidsskrift*, 2008: 201-224.

- Beistad, Heidi Anett Øvergård. *An Almost Fanatical Devotion to the Church? Power and Priorities in the Integration of the Nidaros Province*. Trondheim: NTNU Department of Historical Studies, 2016.
- . *Kirkens frihet: Arne Torlaksson som Islands reformator*. Trondheim: NTNU, 2008.
- Danstrup, John. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjon*. Oslo: Gyldendal, 1980-82.
- Hamre, Lars. «Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapittelet i Nidaros.» I *Ecclesia Nidrosiensis - Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, av Steinar Imsen, 187-214. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2003.
- Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon, Már Jónsson. *Járnsíða og kristinréttur Árna Þórlakssonar*. Reykjavík: Sögufélagið, 2005.
- Haug, Eldbjørg. «Konflikt. Konkordat. Privilegium. Sættargjerden som indikator på forholdet stat-kirke fra Magnus Lagabøte til Christian I (1277-1458).» I *Ecclesia Nidrosiensis - Søkelys på Nidaroskirken og Nidarosprovinsens historie*, av Steinar Imsen, 83-117. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2003.
- . «The Icelandic Annals as Historical Sources.» *Scandinavian Journal of History* vol. 2, 1997: 263-274.
- Helle, Knut. *Bergen bys historie*. Bergen: Alma Mater forlag, 1984.
- . *Konge og gode menn i norsk riksstyning ca. 1150-1319*. Bergen: Universitetsforlaget, 1972.
- . «Under kirke- og kongemakt 1153-1350» I *Aschehougs Norgeshistorie bd. III*. Oslo: Aschehoug, 1995.
- Hommedal, Solrun. *Dom og dommere. En undersøkelse av offisiellembetet i Norge og på Island i 1290-1458*. Trondheim: NTNU Institutt for historie, 2010.
- Imsen, Steinar. *Den kirkehistoriske utfordring*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2005.
- . *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 Søkelyd på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2003.
- . *Ecclesia Nidrosiensis and Noregs Veldi*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2012.

- Ingesman, Per, og Pedersen, Nils Arne. *Kirkens historie Bd. 1*. København: Hans Reitzels forlag, 2012.
- Janus Jónsson. «Um klaustrin á Íslandi.» *Tímarit hins íslenska bókamennnafélags*, 01 01 1887: 174-315.
- Jón Viðar Sigurðsson. «Island og Nidaros.» I *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, av Sverre Bagge, 121-140. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2003.
- . «Noen hovedtrekk i diskusjonen om det islandske middelaldersamfunnet etter 1970.» *Collegium Medievale*, 2005: 106-143.
- . «Samskipti íslenskra biskupa við útlenda yfirboðara á öldum áður.» I *Saga biskupstólanna*, redigert av Gunnar Kristjánsson, 491-515. Hólar: Bókaútgáfan Hólar, 2006.
- Keyser, Rudolf. *Den norske kirkes historie under Katholicismen bd. 1*. Christiania: Chr. Tønsberg forlag, 1856.
- . *Om nordmændenes herkomst og folke-slægtskab*. Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprogs historie, 1843.
- Kværness, Gunnhild. *Blote kan en gjere om det berre skjer i løynd. Kristenrettane i Gulatingslova og Grágás og forholdet mellom dei*. Oslo: KULTs skriftserie nr 65, Noregs Forskningsråd, 1996.
- Magnus Stefánsson. «Frá goðakirkju til biskupskirkju.» I *Saga Íslands III*, av Sigurður Líndal, 111-253. Reykjavík: Sögufélagið, 1978.
- . «Kirkjuvald eflist.» I *Saga Íslands II*, redigert av Sigurður Líndal, 57-141. Reykjavík: Sögufélagið, 1975.
- . *Staðir og staðamál - Studier i islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen I*. Bergen: Historisk Institutt Universitetet i Bergen, 2000.
- Munch, P. A. *Det norske folks historie*. Christiania: Chr. Tønsbergs forlag, 1810-1863.
- Nenseter, Olav. *Augustinerordenen: Å lære andre gjennom ord og eksempel*. Oslo: Middelalderforum, 2002.

Pedersen, Susann Anett. *I kjølvannet av staðamál: Årsaker til konflikt mellom "lek og lærd" på Island ca. 1297-1390*. 2012.

Vadum, Kristoffer. *Bruk av kanonisk litteratur i Nidarosprovinsen ca. 1250-1340*. Oslo: Det humanistiske faktultet, Universitetet i Oslo, 2015.

Wærdahl, Randi Bjørshol. *The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands into the Norwegin Realm c. 1195-1397*. Leiden: Brill, 2011.

—. «'...vær da hos kongen så lenge som du kan...' - hirden, hoffet og kongens menn på Island i siste halvdel av 1200-tallet» i *Heimen* 01/2015